

19475

Պրոլետարները լավոր յերկրներն, միացե՛ք

Հ Ե Ն Ր Ի

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆՇԵՎԻԶՄԻ
ԺԵՄԵՆԵԿԵԿԻՑ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

329.14
—
Գ-13

ԿՈՒՍՀՐԱՏ 1934

ՅԵՐԵՎԱՆ

Ca 34-K
816

329-14
4-13

125 JAN 2010
15 FEB 2007
Պրոֆեսորներ Բուրգ Կրիստին, Միայն Ե

Հ Ե Ն Ր Ի

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆՇԵՎԻԶՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1934

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իրավացիորեն, գլխավոր հակահեղափոխական ուժը յերկրի ներսում համարելով Դաշնակցությունը և կենտրոնացնելով պայքարը նրա դեմ, միանգամայն անիրավացի կերպով, մեր մամուլի և հրատարակչական այլ որգանների կողմից հարկ յեղած ուշադրության չի արժանացել պայքարը նաև հայկական մենչևիզմի դեմ: Իհարկե, ընդհանուր խնդիրներն իրենց ընդհանուր ձևերով բազմիցս քննության են առնվել մեր մամուլում, սակայն վոր այդ լայն չափով կատարվի իր սպեցիֆիկ ձևով արտահայտվող հայկական մենչևիզմի հանդեպ ևս, ահա այս բնագավառումն է, վոր մինչև որս թերացել ենք և շարունակում ենք թերանալ:

Ներկա գրքույկը հիշատակված մի շարք խնդիրների քննության նվիրված հոդվածների ժողովածու յե, վորոնք 1928 թ. լույս են տեսել «Կոմունիստ» և «Լենինյան ուղի» ամսագրերում: Նրանցում շոշափված մի յերկու, ինչպես, որինակ, քաղաքատնտեսության բնորոշման և ֆորմացիաների հարցերը քննվել են զուտ ընդհանուր մեթոդոլոգիական հարցադրման և դրանցից արվող քաղաքական յեղբակացությունների տեսակետից և այն ել շատ ընդհանուր ու թուուցիկ կերպով: Վերահրատարակության համար վերանայելիս մենք այդ մասին նոր ավելացումներ չարինք այն պարզ պատճառով, վոր բոզդանովչինայի, ոուրինակահության և Դուբրովսկու տեսակետների մանրամասն քննադատությունը, Ավդալբեգյանի և նրանց հայացքների միջև յեղած կապի հայտնաբերումն, առանձին ուսումնասիրության գործ է, վորը մեր նպատակից դուրս է: Այն, ինչ վոր մեզ զբաղեցրել է, դա հիշյալ հարցերում մենչևիզման հակահեղափոխական տեսակետների հայկական վարկանտի ցուցաբերումն ու քննադատությունն է, վորը մենք աշխատել ենք կատարել: Բայց այդ չի նշանակում, վոր վերևում հիշատակած հարցերը պետք է

աչքաթող անել: Մեր քաղաքատնտեսները և պատմաբաններն անկասկած ժամանակ կգտնեն այդ հարցերով ևս զբաղվելու:

Հաջորդ խնդիրը, վորի մասին ևս կուզենայինք մի քանի խոսք ասել, այդ Պլեխանովի հարցն է: Ներկա աշխատություն մեջ մենք Պլեխանովի կարծիքներն այս կամ այն հարցի մասին ոգտագործել ենք մեծ մասամբ վորպես զբաղման կարծիքներ՝ չծառանալով նրա սխալներին դեմ հատկապես արվեստի բնագավառում: Այդ քայլը մենք կատարել ենք գիտակցաբար: Ավելալրեգյանն ու Մանգաբյանը շարունակ հենվում են Պլեխանովի վրա, աշխատելով ամբողջությամբ նրան իրենցը համարել: Մեր նպատակն է յեղել ցույց տալ, վոր դա հիմնովին սխալ է, վոր տեսություն շատ հարցերում Պլեխանովը կանգնած է ճիշտ տեսակետի վրա և նրա թողած այդ ժառանգությունը հեղափոխական պրոլետարիատին է պատկանում, վոչ թե մենշևիկյան հակահեղափոխությունը:

Հայաստանում Պլեխանովի սխալները քննադատելու պատճառովակի տակ վերջերս վոմանք փորձեր արին ամբողջությամբ ի չիք հայտարարելու նրա թողած ժառանգությունը: Մենք ևս կողմնակից չենք Պլեխանովին հետևողական դիալեկտիկական մատենադաստիարակ հայտարարելու փորձերին, բայց և այնպես չենք կարող բաժանել այն հակալենինյան տեսակետը, վորը վոմանք ունեն Պլեխանովի թողած ժառանգության մասին, այդ պատճառով ե՞ մենք մեր պարտքն ենք համարել շատ խնդիրներում հակադիր նրան Ավելալրեգյանի պաշտպանած «մարքսիզմին»: Այս բանը կարող է վորոշ մարդկանց դուր չգալ, բայց վայ նրան, ով վոր տեսություն սկզբունքային հարցերում անհատական ճաշակներով կառաջնորդվի: Այդ կարգի ճաշակների տեսության համար ներկա գրքույկում ղետեղված հոգվածներն իր ժամանակին վորոշ մարդկանց սրտին դիպան, բայց չնայած դրան, մենք վորոշ փոփոխություններով, նորից հրատարակության ենք հանձնում, վորովհետև հաստատ համոզված ենք, վոր նրանք ղետ այսօր ել վորոշ դրական նշանակություն կունենան իդեոլոգիական ֆրոնտում մղվող մեր պայքարում, ոժանդակելով յերիտասարդությանը պարզաբանելու հայկական մենշևիզմի դիրքը մի շարք հարցերում, վորոնց մասին, միանգամայն անհասկանալի պատճառներով, մեր մամուլը շարունակում է լռություն պահպանել:

8-ին հոկտեմբերի 1933 թ.
Լենինական:

ՀԵՆՐԻ

ՀՈՐՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Լավ աշակերտներ են յեղել, խոսք չկա: Յեթե միջազգային մենշևիզմի ուսուցիչներ՝ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի պարագլուխները մարքսիզմի հիմնական սկզբունքներին ռեվիզիայով հող պատրաստեցին բացարձակ կերպով բուրժուազիայի կողմնանցներու համար, ապա նույնն արավ և հայ մենշևիզմը: Յեթե այսօր վորջ սոցիալ-դեմոկրատիան նաև գերմանականը, շարունակելով իր այդ դժգիր գործը՝ փորձեր են անում արդարանալ հայտարարելով, վոր կապիտալիստական արտադրության յեղանակը մնայուն է և անփոփոխ, ապա զարմանալի հետևողականությամբ զբաղվող հետ չի մնում նաև հայկական մենշևիզմը: Հին կարգերը ռեստավրացիայի յենթարկելու բազմաթիվ այլ փորձերի հետ միասին, նա այսօր մեծ համառությամբ աշխատում է ապացուցել, վոր աշխատավորական մասսաների շահագործումը, կամ քաղաքատնտեսական լեզվով ասած՝ հավելյալ արժեքը, պետք է գոյություն ունենան նաև ապագա սոցիալիստական հասարակության մեջ: Ինչքան ել պայքարենք, ինչքան ել արտադրողական ուժերի աճման շնորհիվ փոփոխության յենթարկենք արտադրական հարաբերությունները, ինչպիսիք են՝ արժեքը, հավելյալ արժեքը, փողը, ապրանքը և այլն, միևնույն է, այդ վերջինները մնալու յեն հավերժ անփոփոխ, ասում են նրանք: Այս հիմնական թեզից ել յիշնելով, հայ մենշևիկներն այսօր քննության են առնում նաև մեր իրականության վերաբերող կոնկրետ խնդիրները և ըստ այնմ ել վորոշում իրենց վերաբերմունքը վոչ միայն ղեպի մեր պատմական անցյալը, այլև գալիքը: Քննենք հարցերն ավելի մոտիկից, և ընթերցողը կհամոզվի դրանում:

ԱՎԴԱԼԵԳԻՅԱՆԸ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ՀԱՎԵՐԺԱՅՄԱՆ
ՄԱՆԿԱՅԱԾ ԹԵՈՐԻԱՅԻ ԶԱՏԱԳՈՎ

Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորեային նվիրված իր գրքույկում Թ. Ավելալրեգյանը քննության է առնում և

այն հարցը, թե վճիռն ե քաղաքատնտեսության առարկան, և ի՞նչ հարցերի ուսումնասիրությամբ ե գրադվում նա: «Քաղաքատնտեսության առարկան,—գրում ե Ավդալբեդյանը,—հասարակությունների (ընդգծ. մերն ե.~չ.) արտադրական տնտեսական հարաբերությունների, տնտեսական կառուցողականների ու նրանց որոնքների ուսումնասիրությունն» (եջ 7): «Հասարակություններն»: Այս չափազանց կարևոր հանգամանք ե: Ինչպես հայտնի յե, հասարակություններից մեկն ել մինչկապիտալիստականն ե, վորտեղ (որինակ, Գերմանիայում 19-րդ դարի սկզբներին), Մարքսի տեսչով, քաղաքատնտեսությունը չեղ զարգանում, վորովհետև «բացակայում եր պահանջվող կենսական հոգը»: Այդ հոգը կապիտալիզմն եր, այն հարաբերությունների զարգացումը, վորոնք առաջնորդին աղի քաղաքատնտեսությունը: Քաղաքատնտեսությունը տեխնոլոգիա չե, նա արտադրական դասակարգային վորոշ հարաբերությունների մասին յեղած մի գիտությունն ե, այդ պատճառով ել նա առաջանում ե հիշյալ հարաբերությունների զարգացման միայն վորոշ շրջանում և ըստ եյություն հիմնական փոփոխության ե յենթարկվում իր ուսումնասիրության որոշակի փոփոխման հետևանքով:

Ենգելսն ասում ե, թե քաղաքատնտեսությունը վորպես տարրեր հասարակությունների արտադրության և փոխանակության մասին յեղած մի գիտություն իր լայն առումով ստեղծվելու յե հետագայում, իսկ Լենինն առարկելով Բուխարին՝ պնդում ե, վոր սոցիալիստական հասարակության մեջ ես Մ-ը վորպես տնտեսական կառուցողիս չի վերանալու:

Բուրժուական հասարակության սպասարկողներն այս ասածներից այն յեղրակացությունն են անում, վոր վորպես թե մարքսիզմի հիմնադիրների կարծիքով կապիտալիստական հասարակության քաղաքատնտեսական կառուցողականները պահպանելու յեն իրենց գոյությունը նաե կոմունիզմի ժամանակ: Նրանք չեն հասկանում, վոր Մ-ը ներկա դեպքում Լենինի համար սոսկ արտահայտության միջոց ե և վոչ թե սոցիալիզմի ժամանակ իր կապիտալիստական բովանդակությունը պահպանող քաղաքատնտեսական մի կառուցողիս: Այսոր ել մեր սոցիալիստական ձեռնարկությունների վողջ արտադրանքը չի արվում նույն ձեռնարկությունների բանվորներին, դրա մի վորոշ տեղում առանձնացվում ե նույն ձեռնարկների լայնացման և բանվորական պետու-

թյան այլ կարիքների համար: Բայց միայն պրոլետարական դիկտատուրայի հակառակորդները կարող են ասել, թե դա հավելյալ արժեք ե, քանի վոր վերջինը վորոշ դասակարգային հարաբերությունների արդյունք ե, վորոնք աղ չունեն այլևս մեր սոցիալիստական արտադրության մեջ: Հետևաբար այն Մ-ը, վորի մասին խոսում ե Լենինը, վոչ մի առնչություն չունի կապիտալիզմի ժամանակ արտադրվող հավելյալ արժեքի հետ բացի իր արտաքին արտահայտության ձևից:

Նույնը կարելի յե ասել և քաղաքատնտեսության մասին: Յեթե Ենգելսն ասում ե, թե քաղաքատնտեսությունն իր լայն առումով ստեղծվելու յե միայն հետագայում, դրանից բնավ չի հետևում այն միտք, թե ես պատկան գիտությունն չե և երա բովանդագույնը բոլոր Երջաններումն ել նույնն ե յիմեյում:

Ընդհակառակը, Ենգելսն ասում են վոր այն պայմանները, վորոնց ներկայությամբ մարդիկ արտադրում և փոխանակություն են կատարում, տարբեր յերկրների համար միատեսակ չեն և սերնդից սերունդ, ամեն յերկրում փոփոխության են յենթարկվում: Քաղաքատնտեսությունն այդ իսկ պատճառով ել, բոլոր յերկրների և բոլոր եպոխանների համար չի կարող միևնույնը յինել:... Քաղաքատնտեսությունը, ըստ իր եյություն պատկան գիտությունն ե, ես «կապիտալիստական Երջանի առաջնորդան ճեհսական հարցերի գիտական հետազոտությունն»): Բայց այդ բնավ չի նշանակում, վոր առանձին թեորեմաներ չեն կարող չկուսվել դեռևս հին հունական հասարակության գրականագետների կողմից, ավելացնում ե Ենգելսը: Յեվ այդ միանգամայն հասկանալի յե: Չե վոր հին Հունաստանում ես գոյություն ունեյին ապրանքային վորոշ հարաբերություններ, վորոնք այս կամ այն կերպ պետք ե վոր արտահայտություն գտնեյին ժամանակակից գիտությունների մեջ: Այսպիսով Ենգելսը բնավ կապ չունի այն մարդկանց հետ, վորոնք կապիտալիզմը հավերժացնելու մարմաջով բռնված՝ քաղաքատնտեսության բախտը սոսկ պատրվակ են ծառայեցնում դրա համար:

Ավդալբեդյանին բնավ չի հետաքրքրում այն խնդիրը, թե ի՞նչ գիտություն ե ուսումնասիրելու նախա և հետկապիտալիստական տնտեսությունները, նա մտահոգված ե միայն մի բանով—

1 Իր նեղ իմաստով նա առաջացել ե դեռ 17-րդ դարում, ասում ե Ենգելսը:

ապացուցել, վոր ներկա քաղաքատնտեսական կատեղորիաները հավերժ անփոփոխ են:

«Քաղաքատնտեսությունը հետազոտում է, որինակ, թե ի՞նչ է աշխատանքը, ի՞նչ է արժեքը, հավելյալ արժեքը, ապրանքը, փողը և այլն»: Բարի: Այդ նույն քաղաքատնտեսությունը լինելու յե նաև «հետկապիտալիստական», այսինքն՝ կոմունիստական հասարակության մեջ»: Յեղ վորովհետև նա այդ ժամանակն էլ գոյություն է ունենալու և զբաղվելու յե հավելյալ արժեքի ուսումնասիրության խնդրով, հետևաբար հավելյալ արժեքը գոյություն է ունենալու և վաղվա սոցիալիստական հասարակության մեջ: Ուրիշ յեզրակացություն հնարավոր չե անել Ավգալըեզյանի ասածներին: Ռիկարդոն ասել է, վոր առաջին ձևնորան առաջին կապիտալիստն է յեղել: Ավգալըեզյանն ավելացնում է՝ նաև ապագա կոմունիստական հասարակության տնտեսավարը: Բարի գուգադիպություն, բայց միայն թե ձեռք վերցրեք բանվոր դասակարգին և այդ բոլորին մարքսիզմ անուն մի տաք: Ենգելսը գտնում է, վոր «հավելյալ արժեքը կապիտալիստական արտադրության հիմքն է», վոր «կապիտալիզմը պատմականորեն պայմանավորված, պատմականորեն վորոշ շրջանի համար անհրաժեշտ, ուրեմն և անցողիկ մի ձև է» (Анти-Дюринг, էջ 8): Իսկ Ավգալըեզյանն հարցի իր դրման յեղանակով ուղղակի հակառակ յեզրակացություն է հանգում և մի այլ աեղ էլ նա արդեն բացարձակ կերպով հայտարարում է այն մասին, վոր ապրանքը, ունեւան և մնացած կատեգորիաները հատուկ են պատմական նաև մյուս շրջաններին («Նորք», 25 թ. № 5—6, էջ 381): Բայց որինակ՝ ի՞նչ է ապրանքը. ըստ մարքսիզմի դա արտադրական վորոշ հարաբերություն է, ապրանքային—կապիտալիստական հասարակության արտադրական հարաբերություն: «Ապրանքային շրջանառությունը կապիտալի յեղման կեան է» (Капитал, I, стр. 116): «Հասարակությունների հարստությունը, վորոնց սեջ թագավորում է կապիտալիստական արտադրության յեղանակը, ներկայանում է վորպես «ապրանքների հսկայական կուտակում»...» (էջ 1):

Ի՞նչ է՝ ունեւան,—կրկին հասարակական արտադրական մի հարաբերություն: Ռենտան՝ այդ բանվոր դասակարգին քամվող նույն հավելյալ արժեքի մի մասն է, վոր յուրացնում է հողատեր դասակարգը:

Արդյոք միշտ ժամանակակից ունեւան գոյություն է ունեւցել և կամ թե ունեւան լինելու յե ապագայում: Վոչ. «... Այնպիսի հասարակական ձևերի ժամանակ, վորտեղ դեռևս կապիտալ գոյություն չունի, վորն այն ֆունկցիան է կատարում, վոր քամում է վողջ հավելյալ աշխատանքը և յուրացնում է ամբողջ հավելյալ արժեքը, այստեղ, վորտեղ կապիտալը դեռևս իրեն չի յենթարկել հասարակական աշխատանքը և կամ թե յենթարկել է միայն վորոշ տեղերում, ընդհանրապես խոսք չի կարող լինել ժամանակակից իմաստով ունեւայի մասին»... «Ռենտան, նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ այդ վճարվում է իր նատուրալ ձևով... քամվում է գյուղատնտեսական մթերքների արժեքին»... (Кам III ч. II, стр. 319): Գյուղատնտեսական և ընդհանրապես մթերքներին փոխանցվող նոր արժեքները լինում են միայն մարդկային բանվորական ուժին, հետևաբար խոսել «գյուղատնտեսական մթերքների արժեքին» քամվող ունեւայի մասին, այդ միևնույն է, թե խոսել գյուղատնտեսական բանվորների շահագործման մասին:

Յեթե այդ բոլորն այդպես է, իսկ այդ անպայման այդպես է, այժմ ով է ճիշտ, Ավգալըեզյանը, թե Մարքսը: Արժեքը, հավելյալ արժեքը, ապրանքը, ունեւան, պատմական,—թե արամբանական կատեգորիաներ են: Ապրանքային—կապիտալիստական արտադրության յեղանակը մնայուն, թե անցողիկ մի ձև է: Այս հարցին պատասխանում է հայկական մենշեիզմի այլ պարագլուխ՝ Խանզադյանը: Նա այն համոզմանն է, վոր բոլոր դեպքերում էլ արտադրությունն Ավգալըեզյանի կողմն է, հակառակ պարագային ի՞նչպես ապացուցել և ինչով արդարացնել Ահարոնյանին Մարքս հայտարարելու, մարքսիզմը ահարոնյանիզմին հավասարեցնելու թեորիան:

Ավգալըեզյանի նպատակն էր, ինչպես տեսանք, ապացուցել, վոր կապիտալիստական հասարակության արտադրական տնտեսական կատեգորիաները (արժեքը, հավելյալ արժեքը, ունեւան և այլն) հետևաբար և կապիտալիզմը, վոչ թե անցողիկ են ու պատմական, այլ մշտական են և անփոփոխ: Իսկ Խանզադյանը, ինչպես կտեսնենք հետագայում, այդ հիմնական թեզն ի նկատի ունենալով ձգտում է արդարացնել հայ բուրժուազիայի միակ հետևողական կուսակցության, Դաշնակցության գործունեությունը, համարելով նրա բռնած գիծը ճիշտ, կատարած գործը—պրոլետարիատի համար գնահատելի:

Նմանազանը Դաշնակցութեանն արդարացնելու իր փորձն սկսում է նրանով, վոր Ա. Ահարոնյանի մասին գրած իր գրքում հայտարարում է.—«Բանավորներ նայրենիք չունեն, ասել է Մարքսը: Տանջվածներն ու կեղեքվածները յեղբայրներ են, յերես նույնիսկ ջոկ-ջոկ ասոցիերի վրա ապրեն, ասում է Ահարոնյանը» (ընդգծ. հեղ.): Յեղբայրակցութեան.—Ահարոնյանն լավ չէր շուտ և մարքսիստական խոսք ասել հայ իրականութեան մեջ, քան հայ մարքսիստները: Այս է նմանազանի փորագրածը, բայց նա սիրտ չի անում բացել ի բոց հայտարարելու այդ մասին, վորովհետև այսորվա պիտոներն անգամ կտան, վոր դա գրպարտութեան է մարքսիզմի հասցեյին: Այս բանը նմանազանը շատ լավ է հասկանում, այդ պատճառով էլ փորձում է կապիտալիզմի իր սպասարկման գործը շարքից ալ և ալ Ֆրադենբերգի:

Ահարոնյանը յեղբայրասիրութեան է քարոզում, նրա «գլխավոր քննարկը միշտ ներշնչված են ամենալայն մարդասիրական գաղափարներով»: Նա միշտ էլ «բարձր է պահել մարդասիրութեան անբիծ գործակը», բարրաբեռն է նմանազանը: Յենթադրենք, վոր այդ գովքը ճիշտ է, բայց չե՞ վոր Ահարոնյանի թմբկահարածը սովորական բուրժուական հոգեմտական է, վորը վո՞չ մի կապ չունի պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի հետ: Բուրժուական հոգեմտանիզմը դեմ է պրոլետարիատի ակախի քաղաքական պայքարին, նա միշտ է շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչների ու նրա ջատագույնների ձեռքին՝ հետ պահելու բանվորներին իրենց գեղատառութեամբ համար մղվող բարեկադային կովից: Այդպես չե՞ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը: Իսկական յեղբայրութեան ազգերի և ժողովուրդների միջև հնարավոր է ստեղծել միմիայն բոլոր ազգերի շահագործող դասակարգերի բռնի տապալման ճանապարհով: Այսպէս է դատում Ահարոնյանը: Նմանազանը մինչև իսկ սիրտ չի անում հարցն այդ կերպ դնել, վորովհետև վո՞չ մի կերպ հնաշավոր չե՞ թագցնել գործ իրականութեանը: Ահարոնյանը հայ մարտնչող բուրժուազիայի իդեոլոգն է: Տարիներ շարունակ նա սերունդներ է դաստիարակել վո՞չ թե մարդասիրութեան (թե՛կուզ բուրժուական), այլ ամենակատաղի նացիոնալիզմով տոգորված: Ճիշտ է, նա խոսում է «տանջվածների» մասին, բայց վո՞չ բոլոր ազգերի կամ «ջոկ-ջոկ ասոցիերի վրա» ապրող տանջված-

ներքի մասին, վորովհետև թուրքերի հանդեպ նրա քարոզած վանդալական ատելութեանը բնավ նման չե՞ կեղեքվածներին իմի հավաքելու և շահագործողների դեմ հանելու մարքսիստական քարոզին: Պնդելով հակառակը՝ նմանազանը պարզապես կեղծում է իրականութեանը, վորպեսզի կարողանա նորից թող փչել հայ մանր բուրժուազիայի աչքերին՝ նրան Դաշնակցութեան հետևից քաշ տալու նպատակով:

«Վորքան վոր կնճոտ և դժվար լուծելի յե՛ ազգային խնդիրը գործնականում, նույնքան, յիս կարծում եմ, պարզ և անվիճելի յե՛ այն տնտեսականապես: Սակայն այսպիսի վերաբերմունքը դեպի ազգային խնդիրը՝ չի խանգարում տեսնել Ֆրանսիական հեղափոխութեան ահադին նշանակութեանը պատմութեան մեջ, նկատի ունենալով նախընթաց Լյուդովիկյան շրջանը: Նույնը պետք է ասել և հունական, իտալական շարժումների մասին: Այս տեսակետից յիս գտնում եմ, վոր վերջին շարժումները քե՛ծ պատմական նշանակութեան ունեն մեր ժողովրդի կյանքում» (Եջ 30—31): Հետևողական տրամաբանութեանը նմանազանի համար պարտադիր չե՛: Քիչ առաջ նա Ահարոնյանին, այսինքն Դաշնակցութեան իդեոլոգներից մեկին, Մարքս հայտարարեց, իսկ հիմա ճգնում է ապացուցել, վոր նա ժակը, Ռուբին փաշան կամ Իշխանը Ռոբեսպիեր, Դանտոն կամ Մարատ են: Ճաշակների վրա բռնանալ անշուշտ չի կարելի, բայց քիչ թե շատ իրեն հաջող անձնավորութեանը, նման խնդիրների մասին խոսելիս, պետք է աշխատի վորոշ գիտական լրջութեան պահպանել:

Մեր ուրերի վո՞չ թե դիտանկառնը, այլ մանուկն անգամ գիտե, վոր Ֆրանսիական հեղափոխութեանը՝ յերրորդ դասի կանհեղափոխա ընդվզումներն է՝ ուղղված կործանվող ավատականութեան դեմ: Բուրժուազիայի հաղթանակն այդ ժամանակ հեղափոխական, պրոգրեսիվ յերևույթ էր: Արտադրողական ուժերն իրենց զարգացման ընթացքում դեմեյքն առել Ֆեոդալական արտադրական հարաբերութեաններին և այլևս զարգանալ չեյին կարող: Յերրորդ դասն իր հեղափոխութեամբ փչեց այդ կապանքները և մարդկութեան պրոգրեսի համար մեծ հնարավորութեաններ ստեղծեց: Իսկ ինչի՞ դեմ էր կովում հայ բուրժուազիան: Արդյոք հայ ավատականութեան: Վո՞չ իհարկե, նա կովում էր վո՞չ հայրենի կապիտալիզմի դեմ, հանուն իր կապիտալի թագաւորութեան: Վերն էր հայ բանվոր դասակարգին և ընդ-

հանրապետական հայ աշխատավորութեանը ձեռնառու, լինել հարևան ազգերի հեղափոխական պրոլետարիատի հետ և իր սեփական բուրժուազիայի դեմ, թե ընդհակառակը: Մարքսն ու Ենգելսը դեռ «Կոմունիստական մանիֆեստում» առաջին տեսակետի վրայ են կանգնել և այդպես ել դաստիարակել բոլոր յերկրների պրոլետարական հեղափոխականներին:

Բայց այդ խանդավառի համար չի ասված, վորը շարունակելով արդարացիորէ հայ բուրժուազիայի կուսակցութեանը փորձում և հաժսաբութեան նշան դնել այս անգամ արդեն դաշնակցական շարժումների և հուլյն, իտալական ժողովուրդների հեղափոխական ընդվզումների միջև: Յիւրույթիների կոնկրետ պատմական ուսումնասիրութեանը խանդավառի համար բնավ ել պարտադիր չէ, այդ պատճառով ել նա չի կարող ըմբռնել, վոր յեթե արդեւնաբերական կապիտալի ծաղկման սկզբնական շրջանում հեղափոխական կարելի յեր համարել ամեն մի շարժում, վորն այս կամ այն կերպ ուղղված եր դեռևս իրենց տիրապետութեան կապանքներն ամուր պահած հետամնաց ֆեոդալական յերկրների դեմ, ապա նույնը չի կարելի անել իմպերիալիստական կապիտալիզմի շրջանում: Առաջին շրջանում այդ շարժումների հետանկարները միջազգային հեղափոխութեան հաղթանակի հեռանկարների հետ կապելը միամտութեան կլինել, քանի վոր վերջինը դեռևս բավականին հեռու յեր: Իսկ 19-րդ դարի վերջերքից սկսած պայմանները հիմնովին փոխվում են, տնտեսական դերիշխանութեան անցնում և ֆինանսական կապիտալի ձեռքը և ստեղծվում և դասակարգերի մի այնպիսի փոխհարաբերութեան, յերը ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը հնարավոր և դառնում միմիայն այն ժամանակ, յերը այդ սերտ կերպով կապվում և միջազգային պրոլետարական հեղափոխութեան հաղթանակի հետ: Այս «փոքրիկ» հանգամանքը խանդավառը, ըստ յերևութիւն, մոռացութեան և տվել և դրա համար ել գտնում և, վոր Դաշնակցութեան ճշնադատների ստորական մտածելակերպը սխալ և և «վերջի վերջ» դաշնակցական «վերջին շարժումները պետք և համարել զրաւան»: Վորոնք են այդ վերջին շարժումները, գուցե կամավորական զնդերի կազմակերպումը: Բայց միլիոնավոր աշխատավորների անտեղի արյունահոսութեանը յերքեք դրական համարել չի կարելի, այդ պատճառով ել միանգամայն ճիշտ և Շահումյանը յերը գրում և. «Դաշնակցութեանը քա-

ղաքական հեղափոխական կուսակցութեան չի յեղել յերբեք»... (Շահումյան, հ. 1-ին, եջ 159): 20-րդ դարում, միջազգային պրոլետարական հեղափոխութեան վերելքի նոր շրջանում, դաշնակցութեան հետապնդած ազգային-իմպերիալիստական նպատակները վոչ թե հեղափոխական, այլ ամենահետևողական հակահեղափոխական կուսակցութեան գործը կարող եր լինել: Սկզբնական շրջանում Դաշնակցութեանը հանդես դալով տաճկահայերի համար վորպես «ֆիլանթրոպիական մի րկիւրքութեան», դրական վոչինչ չկարողացավ անել: Բայց, յերը Անդրկովկասում ել դասակարգային պայքարը սուր բնույթ ստացավ և անհրաժեշտ եր բուրժուազիայի շահերը պաշտպանել, Դաշնակցութեանը «մի քայլ առաջ գնաց դարձնող ժողովրդի հետ՝ նպատակ ունենալով բռնել նրա հետեից ու շարժմանը հնարավորութեան չտալ ծաւալելու ու շեղվելու այդ կուսակցութեան իդեալների ճանապարհից»: Այսպիսով հանձնա դաշնակցականների «մեռյալները գտնում եյին, վորպեսզի բռնեն կենդանիներին» (եջ 61-62): խանդավառն այս տեսակետը համարում և սխալ և առաջարկում և «իմանալ, թե ինչ եյին ուղում անել մարդիկ, և քննել, թե ինչ կարող եյին անել»:

Ինչ եյին ուղում անել դաշնակցականները: Զարմանալի հարց: Ինչ և ուղում անել բուրժուական ամեն մի կուսակցութեան, նույնն ել դաշնակցականները:

«Ինչ կարող եյին անել»: Յեթե մինչև 1905 թ. Դաշնակցութեան գործունեութեանը մանր բուրժուաներին այն համոզման եր բերել, վոր նրանք իրենց համար կարող եյին դրական վորակ և կատարել, սակայն հետագա դեպքերն այդ հուլյն ել խորտակեցին: Այսոր բոլորը, բացի հայ մենշևիկներից, այն համոզումն ունեն, վոր Դաշնակցութեանը չեւ, վոր մեր աշխատավորական մասսաներին պիտի փրկել, այլ իրենց նույն բանվոր դասակարգի և աշխատավորական մյուս զանգվածների գործն եր այդ, վորոնց հեղափոխական ընդվզումը պիտի լինել առաջին հերթին նույն Դաշնակցութեան դեմ: Այդպես ել յեղավ:

Սակայն, հայկական մենշևիզմի պարագլուխները դեռ այսոր ել կլեւալորույս փորձեր են անում բացասել այդ: Նրանք աշխատում են ապացուցել այն, ինչ վոր պատմութեանը հերքեց: Նրանք ձգտում են մեր աշխատավորական մասսաների վրա զցել Դաշնակցութեան ու նրա ղեկավարների մեղքը:

«Ահարոնյանի մեղքը չե...», վոր նրա յեղբայրասիրական քաջողը մեր կյանքի պայմաններում հաճախ բեկբեկվել է, վորպես թունոտ շովինիզմ» (եջ 52—53): Միանգամայն ճիշտ է, «բեկբեկման» մեջ Ահարոնյանը և վոչ մի մեղք չունի, «մեղավորը» բան-վոր դասակարգն է, վոր հակառակ Սահագաղյանի ցանկութեանը՝ կարողացել է ճիշտ կերպով բարոնել և «բեկբեկել» հեղինակի միտքը: Ահարոնյանի «մեղքը» միայն նրա մեջ է, վոր նա հա-րազատորեն դրսևորել է իր դասակարգի իդեոլոգիան:

Այսպես է գնահատում Սահագաղյանն Ահարոնյանի գրական գործունեությունը սոցիալական արժեքը: Նա վոչինչ չի խնայում հայ բուրժուազիայի թունոտ շովինիզմը ինտերնացիոնալիզմ հայ-տարարելու համար, մարդակերությունը՝ մարդասիրություն:

Բայց կարող են լինել մարդիկ, վորոնք զարմանքով կհար-ցնեն, թե ի՞նչպես պատահեց և ինչո՞վ բացատրել այն, վոր բան-վոր դասակարգի յերբեմնի «բարեկամներն» այսոր նրա թշնամի-ներն են դառել, և կամ թե ի՞նչպես հասկանալ այն, յերբ մարդիկ մի ժամանակ քայլել են պրոլետարիատի հետ (թեև այդ բանը հայ մենշևիզմի մասին յերբեք չի կարելի ասել), բայց այսոր արդեն ակնհայտ կերպով դեմ են գնում նրա շարժմանը: Թվում է, թե բավականաչափ հասկանալի յեն պատճառները:

Մաքքսը, խոսելով բանվոր դասակարգի գոյացման մասին, այն բաժանել է յերկու գլխավոր շրջանների. 1) «դասակարգն ին-քնն իր մեջ» և 2) «դասակարգն ինքն իր համար»: Պրոլետարիա-տի գոյացման առաջին շրջանը հատուկ է յեղել նաև նրանով, վոր այդ շրջանում խմբակային շահերը գերադասվել են ընդհա-նուր դասակարգային շահերին: Ընդհանուր դասակարգային շա-հերի և դրանց համար մղվող պայքարի մասին պրոլետարիատը դեռևս հասկացողություն չի ունեցել: Դեռ ավելին: Այդ շրջա-նում, իրենց գոյության բարելավման համար մղվող պայքարի ընթացքում, բանվորական առանձին խմբակցությունները (հա-ճարությունները) շատ անգամ հակադրվել են մեկը մյուսին և դրանով փնասել են իրենց ընդհանուր դասակարգային պայքարի կազմակերպվածությունն ու առաջադրված հարցերի շրջանում: Այս ամենն, անշուշտ, բուրժուազիային ձեռնառու յեր, և նա ամեն կերպ աշխատել է բանվոր դասակարգի անկազմակերպվա-ծությունն ու գիտակցության ցածր մակարդակն ոգտագործել իր սեփական իշխանության ամրացման համար: «Բաժանի, վոր

ձիւրեւ»: Իմպերիալիստական այս լոգոնքը լիովին ոգտագործվել է նրա կողմից: Կրկնում ենք, այս ամենը վերաբերում է պրո-լետարիատի գոյացման առաջին շրջանին, այն շրջանին, յերբ ինդուստրիալ արդյունաբերությունը նոր էր զարգանում, յերբ քաղաքի այսորվա պրոլետարիատը նոր էր ստեղծվում:

Բանվոր դասակարգի գոյացման շրջանը իր հիմնականում արդեն հակադիր է առաջինին: Պրոլետարիատը վորպես «դասա-կարգ ինքն իր մեջ»-ից վերածվում է դասակարգի «ինքն իր համար», բացասելով իր զարգացման առաջին շրջանի հիմնական հատկանիշները: Համբարային առանձին շահերի առաջադրման, խմբակային անկազմակերպ պայքարի փոխարեն, յերկրորդ շըր-ջանում մենք արդեն գործ ունենք պրոլետարական միասնական կամքի դրսևորման և կազմակերպված պայքարի հետ: Սակայն, դրանով պրոլետարիատի առանձին խավերի ներքին համբարա-յին հակամարտությունն իսպառ չի վերանում: Կազմակերպված միասնական դասակարգի մեջ դեռևս շարունակում է գոյություն ունենալ ներքին խմբակային շահը և այդ շահը (վորը յեկնում է բանվորական մասսաների տնտեսական անհավասարությունից) հաճախ հակադրվում է պրոլետարիատի ընդհանուր շահերին ու դրանով իսկ արդեն հանդիսանում այն միջոցը, վորի ոգնությունը բուրժուական ու մանր-բուրժուական տարրերն աշխատում են իրենց ադդեցությունը գործադրել պրոլետարիատի վրա և ան-գամ փորձել նրա շարժմանը տոն առալ: Այդ տեսակետից բուր-ժուական աշխարհում բանվորական արխատկրատիայի խաղա-ցած դերը հափաղանց բնորոշ է: Այդ արխատկրատիայից դուրս յեկած զեկավարները մյուս մանր-բուրժուական ելեմենտների հետ միասին ձգնում են յադացուցել, վոր 1914 թ. իմպերիալիստ-ական պատերազմը, այդ մարդկության և քաղաքակրթության հետագա բարգավաճման համար մղվող մի պայքար է:

Բացի այդ, բանվոր դասակարգի մատնանշած տնտեսա-նություն հետևանքով նրա վրա ներգործող ոտար ադդեցություն-ների ուժեղացման և շարժման զեկավարությունն ու տոն տալուն մեծապես նպաստել է և այն, վոր պրոլետարիատի դասակարգա-յին կովի ընթացքում նրան են միացել և բուրժուական ու մանր-բուրժուական տարրերը, վորոնք նրա հետ կարող են յեն գնալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ դասակարգային հակամարտու-

թյունը մեր որերի սուր բնույթը էր ստացել: Յեւ միթե մյուս դասակարգերի պատմությունից նման որինակներ քիչ կան:

Հայաստանի, որինակ, Ֆրանսիական հեղափոխության շրջանում բուրժուազիայի հետ գործակցում էին հակաավատական բոլոր տարրերը: Բայց յերբ հեղափոխությունն արդեն իրողություններ դառել, տարբեր շահեր ունեցող տարրերն սկսեցին մեկը մյուսին հակադրվել և մեկը մյուսի դեմ զինված պայքար մղել: Յակոբիններ, ժիրոնդիստների ու սահմանադրական միապետականների միջև տեղի ունեցած ամբողջ կռիվը դրա լավագույն օրինակն է: Իհարկե պրոլետարական հեղափոխական շարժումն իր հիմնականում բուրժուական շարժմանը հակադրվելիս շարժում է, այդ մի դասակարգի պայքար է, վորն ուղղված է առհասարակ դասակարգերի և դասակարգային հասարակությունների դեմ: Բայց վոչ վոք էի կարող բացատրել այն հանգամանքը, վոր հասարակական վորոշ խմբակցություններ այստեղ ել կարող են վորոշ շրջաններում միանալ պրոլետարիատի պայքարին: Այդպես եր, որինակ, Ստրուվեյի և Ընկ. կապը Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. հետ, Այնքան ժամանակ, քանի դեռ կռիվն ուղղված եր ընդհանուր թշնամու՝ ցարիզմի դեմ և այդ կռիվում բուրժուական կորցնելու փոխաբան շահում եր, նրա գաղափարախոսները դաշնակցում էին պրոլետարիատի հետ: Բայց հենց վոր իրերի հարաբերությունը փոխվեց, նրանք ել փոխեցին իրենց վերաբերմունքը Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. հանդեպ և բոլոր կապերը կտրելով պրոլետարիատի կուսակցությունից՝ իրենց սեփական կուսակցությունը հիմնեցին և սկսեցին ուժեղ պայքար բանվոր դասակարգի դեմ:

Սակայն դրանով հարցը չսպառվեց: Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ. շարքերում մնացին տարրեր եւ, վորոնք յենթարկվելով պրոլետարիատի գոյացման յերկրորդ շրջանում դեռևս գոյություն ունեցող խմբակային շահերին, աստիճանաբար վերասերվեցին և այժմ արդեն հանդես են գալիս վորպես բուրժուազիայի ձախ թևի կուսակցություն: Ռուսաստանում, ուր բուրժուազիան համեմատաբար թույլ եր, այդ վերասերվող շերտի ազդեցությունն այնքան մեծ էի յեղել: Յեւրոպայում ընդհակառակը. Անգլիայում, Դերմանիայում, Ֆրանսիայում և այլ յերկրներում Ս.Դ. վերասերվող շերտի, ինչպես և ժամանակի ընթացքում պրոլետարիատի պայքարին միացած ոտար տարրերի (բուրժուական և մանր-բուրժուական) ուժեղ ճնշման հետևանքով դեռ այսօր ել բուրժուազիայի այդ ձախ թևի

կուսակցության (ս.-դ.) ազդեցությունը բանվորական մասսաների վրա բավականաչափ ուժեղ ե: Յեթե նրանք՝ ս.-դ.—ներն այսօր բանվոր դասակարգի պայքարի հետ հեռավոր առնչություն ունեցող վորոշ ճնշարտություններ են առում, այդ պետք է բացատրել նրանով, վոր նրանք և իրենց հերթին յենթարկվում են ժամանակավորապես իրենց հետեից գնացող բանվորական մասսաների ճնշմանը: Պրոլետարական գանգվածները, յենթարկվելով

եւրոպայական ազդեցություններին, այնուամենայնիվ իրենց դասակարգային ուժեղ բնազդի ոգնությամբ կարողանում են ժամանակ առ ժամանակ իրենց կամքը և գզացնել տալով ղեկավար շերտին, հարկադրել վերջիններին հաշվի առնել իրենց պահանջները: Անշուշտ, այստեղ խոշոր դեր է խաղում և բուրժուազիայի դասակարգային սուբյեկտիվիզմից յենող այն դիտաւորությունը, վոր նա փորձում է վորոշ զիջումների գնով աշխատավորին խաբել, բայց ներկա դեպքում մեր կարծիքով հիմնականը հիշատակած փոխհարաբերությունն է, գոյություն ունեցող փոխադարձ ճնշումը: Այդ փոխազդեցության և փոխադարձ ճնշման հետևանքով հայկական մենշևիզմն այսօր իր հակահեղափոխական տեսակետները զարգարում է մարքսիստի փետուրներով. բայց միաժամանակ չկարողանալով կոծկել մերկ իրականությունը, փորձում է հավատացնել ընթերցողին, վոր «յուր բոլոր բացասական կողմերով հայկական (կարգա դաշնակցական Հ.) շարժումը վերջիվերջո՝ յեղել է «դրսկան» (Յ. Սանդաղյան, «Ա. Սահարոյան», էջ 31), վոր «գովելի յե այն ճիգն ու մարտը (դաշնակցության կաղնակերպած ավանտյուրանները.—Հ.), վոր մղվում է հանուն տաճկահայ ժողովրդի քաղաքական իրավունքների»... (Թ. Ավդալբեկյան, «Ա. Թոխմախյան», էջ 24), վոր Դաշնակցության հակահեղափոխական գործունեությունը թերի յե միմիայն նրանով, վոր քիչ «պղտոր եր և տարերային, ինչպես պղտոր եր Աղատ Հայաստանի գաղափարը» («Ահարոնյան», էջ 3): Այլ կերպ ասած, Դաշնակցությանը նրանք դատապարտում են վոչ թե նրա համար, վոր նա հակահեղափոխական է յեղել, այլ նրա համար, վոր իր հակահեղափոխության մեջ ճեհտեղական է յի յեղել: Դաշնակցական «շարժումները պետք է համարել դրական», անգամ «գովելի», հետևաբար Դաշնակցությունը յեղել է հեղափոխական կուսակցություն, նա պայքարել է և պայքարում է հանուն բանվոր-աշխատավոր մասսաների շահերի: Դաշնակ-

ցությունը: Ահա հայ մենչեկներին մարքսիզմը, ահա այն, ինչ վոր նրանք այսօր ցանկանում են ուսուցանել մեր մասսաներին:

Դաշնակցության սոցիալական ճիշտ արժեքավորման, նրա գործունեությունը գնահատության հարցերը նոր չեն, վոր վիճաբանություն տեղի յեն տվել և նոր չեն, վոր բոլշեկները հանձինս Ս. Շահումյանի պայքարել են բոլոր նրանց դեմ, ովքեր փորձեր են արել այն վորակել վորպես մանր-բուրժուական, կամ հեղափոխական կուսակցություն:

Դաշնակցությունը, վորպես կուսակցություն, հանդես է յեկել 1891 թվին: Կուսակցությունն պաշտոնական որդանի՝ «Դրոշակի» առաջին համարում գետեղված գեկլարացիայի մեջ ասված է, վոր «Դաշնակցության գործունեությունը հիմնված է տաճկահայերի այն գիտակցության վրա, վոր այլևս անկարելի չէ տանել այսպիսի ամոթալի վիճակ և սարսափելի դրություն: Համեմատաբար թեև թույլ վիճակում, բայց արդեն գոյություն ունեցող հայ առևտրական բուրժուազիայի շահերի արձագանգն էր այդ: Հնդկաստանի, Պոլսի և Անդրկովկասի վաճառականները հայ շուկայի և իրենց կապիտալի ազատ շրջանառության համար հնարավորություններ ստեղծելու մասին վազուց ելին ծրագրել: Դաշնակցությունը 1891 թ. իր դեկլարացիայի միայն այդ վազուց ի վեր մտորվող ծրագրերն էր, վոր նորից հրապարակվում էր գրեց և հայտարարեց այն մասին, վոր նվիրվելու չէ դրա իրագործմանը: Այսպիսով Դաշնակցությունը հենց սկզբից հանդես է գալիս վորպես հայ բուրժուազիայի մարտական կազմակերպություն: Բայց միաժամանակ սխալ կլիներ չտեսնել և այն մանր-բուրժուական ազդեցությունները, վոր կրել է նա իր գործունեությունը սկզբնական շրջանում: Այդ ազդեցությունները պետք է բացատրել մի շարք պատճառներով: Հայտնի չի, վոր Դաշնակցությունը, առաջ գալով Անդրկովկասի գերազանցապես մանր-բուրժուական միջավայրում, (մասնավորապես Հայաստանում), չէր կարող չյենթարկվել այն տարերային շարժումների ազդեցությանը, վորոնք գոյություն ունեյին մեզանում 1890—1900-ական թվականներին (գյուղացիական ապստամբություններ վրաստանում, Հայաստանում, Լոռում): Մի այլ հանգամանք. միթե գաղտնիք է, վոր 90-ական թվականներին թեև հայ բուրժուազիան վորպես դասակարգ ինքն իր համար արդեն գոյություն ունեւ, բայց և այնպես նա դեռ այնքան մեծ ուժ չէր ներկայացնում

իրենից, վոր կարողանա իր հետևից գնացող մանր-բուրժուական տարրերին ամբողջովին իրեն յենթարկել և դրանով լիովին ապահովել իր սեփական կուսակցությանն ամեն տեսակի ազդեցություններին: Իսկ 1900-ական թվականների առաջին տարիներին, մասնավորապես 1905 թ. արդեն մենք այլևս այդ դրությունը չունենք: Հայ բուրժուազիան Անդրկովկասում խոշոր ուժ է դառնում: Բազմի, վոր Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոնն է, 1905 թ. հարստության 42,5 տոկոսը և ամբողջ նահանգի առևտրի 25 տոկոսը հայ կապիտալիստներին էր պատկանում: 1900-1905 թվականներին ինդուստրիալ արդյունաբերության համեմատաբար արագ զարգացումն, աստիճանաբար հետին պլանի վրա չէ նետում մանր-բուրժուական տնտեսություններին և նրանց իր շրջապատյալի մեջ առնելով, սկսում է տրոհել: Այս ամենն անպայման պիտի օւժեղացնեն հայ խոշոր բուրժուազիայի գերիշխանությունը: Այդ պատճառով էլ Դաշնակցությունը, վորը մինչև 1900-ական թվականների առաջին տարիները գերազանցապես զբաղված էր՝ Տաճկահայաստանի, այլ կերպ ասած՝ հայ առևտրական բուրժուազիայի համար նոր շուկաներ ձեռք բերելու խնդրով, սկսում է Անդրկովկասի հարցերով ևս զբաղվել և հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի շահերն ևս իր պաշտպանության ներքո վերցնել: Հայտնի չէ, վոր Դաշնակցությունը 1905 թ. հեղափոխության շրջանում հայ նավթատերերի և արդյունաբերողների հավատարիմ արթուն պահակն էր և գործադուլվոր, հեղափոխական բանվորների գնդակահարողը: Հիշենք թեկուզ Դաշնակցության ձեռքով կազմակերպված՝ Սարգիս Բալաշյանի և ընկերների ապստամբությունը և կամ թե յուր ժամանակ հայտնի դարձած «Կանաչ խմբի» հակահեղափոխական մյուս արարքները: Այսպիսով, ուրեմն, 1905 թ. հայ խոշոր բուրժուազիայի մարտական կազմակերպության, Դաշնակցության զարգացման այն շրջանն է, յերբ նա վերջնականորեն ձևավորվելով վորպես ինքնուրույն ուժ, մասնակցում է հեղափոխությանը ծառանալով նրա դեմ. դրանով արդեն ցայտուն կերպով դրսևորելով իր առանց այն էլ հակահեղափոխական գեմքը:

Բայց իրավացիորեն այժմ կարող են հարց տալ. չե՞ վոր 1905 թ. և դրանից հետո յեր, վոր Դաշնակցությունն իր ծրագրի մեջ սոցիալիստական վորոշ փրադներ մտցրեց: Այդ ճիշտ է, բայց այդ բնավ չի հակասում մեր ասածներին: Հայ խոշոր բուր-

ժուլադիան այդ շրջանում արդեն այնքան ուժեղ էր, վոր առանց վախենալու, մասսաներին խաբելու համար, աղաւ կերպով կարող էր եսերներէց սոցիալիստական մի շարք ֆրաղներ փոխ վերցնել: Յեւ մի քանի նույնը չեն անում բուրժուական շատ կուսակցութիւններ հենց այսօր: Յեւ հայկական մենշևիկը զեռ այսօր ել համառ կերպով շարունակում է պաշտպանել Դաշնակցութեանը, այդ մի ավելորդ անգամ ևս ցույց է տալիս նրանց յեղբայրական սերտ կապը: Թող Խանդավազը և Ավդալբեգյանը փորձեն այդ բացասել, դրանով վռնել չի փոխվի, քանի վոր փաստերն անհամեմատ ավելի ուժեղ են, քան դատարկ ֆրաղները:

ՀՈԴՎԱԾ ՅԵՐԿՐՈՐԻ

Յերեւոյթների մոնիստական բացատրութիւնը մարքսյան գնոսեոլոգիայի հիմնական պրինցիպն է: Այդ իսկ պատճառով զարմանալի չէ բնավ, վոր Մարքսի բոլոր քննադատներն ել դժբանք են սկսում մարքսիզմի դեմ խոսել: Պրոլետարական գործի ռենեզանսները շատ լավ են գիտակցում, վոր լինել որթողքս մարքսիստ, բայց միաժամանակ սպասարկել բուրժուազիային՝ թե տեսակուն և թե գործնական տեսակետից՝ միանգամայն անհնար բան է: Հաւատարիմ իրենց կոչման, բանվոր դասակարգի այդ յերդվալ թշնամիներն աշխատում են աղճատել պրոլետարիատի հեղափոխական ուսմունքը, իղեապես զինաթափ անել նրան իր թշնամու առաջ, վորպեսզի կարողանան շարունակել իրենց սեռ աւստի գործը: Այդ կերպ վարվեցին Բերնշտայնը Գերմանիայում, Մարտիւնը, Բոգդանովը և մյուսները Ռուսաստանում, այդ ճանապարհն է բռնել նաև մարքսիզմի հայ քննադատ Թ. Ավդալբեգյանը մեղանում: Ինչ խոսք, Ավդալբեգյանը յերկշոտ է, նա տիպիկ նայիրցի յե և այնքան համարձակութիւն չունի մարքսիզմը բուրժուական մի այլ իզմի կցելու, բայց և այնպես նրա այսօրվա կատարած գործը մեղանում շարունակութիւնն է այն բանի, ինչ վոր յուր ժամանակին կատարել են պրոլետարիատի հեղափոխական ուսմունքի շատ ու շատ ուրիշ քննադատները: Այդ քննադատների առաջնակարգ խնդիրն է յեղել՝ ճիշդ վաճառ առաջացնելով մարքսիզմի մեջ, բանվոր դասակարգին դատարարել բուրժուա-նացիոնալիստական վոգով և այդ կերպ հետ կասեցնել նրան՝ հեղափոխական ընդվզումներից: Ավդալբեգյանի նպատակն էլ՝ մեր բանվորական մասսաներին մանր-բուրժուա-

կան կեղծիք ուսուցանելու ճանապարհով հայ բուրժուազիային սպասարկելն է: Կա վորեւ տարբերութիւն այս յերկուսի միջև: Բնավ, յերեք:

Բերնշտայնը յուր ժամանակին մարդկութեան անցած տրեստեսական կյանքի պարբերացման համար հիմք ընդունեց արտագրութեան կազմակերպումն ու փոխանակութիւնը: Մարքսյան միասնութեան զաղափարը խախտելու, մարքսիզմն աղճատելու պրիոններից մեկն էր այդ: Հետագայում Բերնշտայնը, ավելի խաբանալով իր սխալները մեջ, փաստորեն հանգեց մարքսիզմի բացասմանը և դարձավ բուրժուա-ֆիլիստերներից մեկը: Ավդալբեգյանը քիչ «խելացի» կերպով և կատարում մարքսիզմի իր դեմ վրիճան: Նա ցանկանում է մարքսյան միասնութեան գաղափարին «հաւատարիմ» մնալ, բայց միաժամանակ հաւատարիմ կերպով էլ կատարել իր ստանձնած միսիան:

Արտադրական հարաբերութիւններն են տնտեսական ֆորմացիաների պարբերացման հիմքը, ասում է Ավդալբեգյանը: Յեւ այս է պատճառը, վոր առաջին հայացքից վոժանց թվում է, թե Ավդալբեգյանի և Բերնշտայնի միջև, զոնե այս դեպքում, ինչ-վոր խորխորատ կա, առաջինը մոնիստ է, մինչդեռ վերջինը հարյուր տոկոսային եկլիկտիկ: Բայց այդ միայն առաջին հայացքից, վորովհետեւ, ներկա դեպքում, եյականը հարցի լուծման համար գործադրվող պրիմը չէ, այլ-այն հետեանքը, վորին հանգում են նրանք:

Ֆիլիստեի գիտակցութեան առաջնութիւնն ապացուցելու համար սկսեց սուբյեկտից, Հեգելը, ընդհակառակը՝ արսույում վոգուց, վորը նրա մոտ ներկայանում էր վորպես որբկտ: Բայց ի՞նչ տարբերութիւն այդ յերկուսի միջև: «Միակ զանազանութիւնն» այն է, վոր յերկուսն էլ տարբեր ճանապարհներով, տարբեր վարիանտներով ի վերջո հոգու առաջնութեանը հանգան: Ավդալբեգյանը, իհարկէ, վոչ Հեգել է, վոչ էլ Ֆիլիստե, ինչպես և Բերնշտայնը: Գերմանացի այդ յերկու հանձարները մարդկային մտքի առաջադիմութեան համար շատ և շատ խոշոր գործ են կատարել: Իսկ ի՞նչ են արել մարքսիզմի այդ քննադատները: Վոչինչ: Նրանց արած գործը յեղել է ռեակցիոն, մարդկային մտքի պրոգրեսի համար՝ միանգամայն անպիտան: Միակ նմանութիւնն այն է, վոր վերջիններն ել առաջինների նման, վերջին հաշվով, միևնույն նպատակին են ծառայում: Տարբեր և զարտուղի

ճանապարհներով Ավդալըեգյանն ել այսոր մարքսիդմի ունիլիզ-
այով է զբաղվում: Մենք այդ տեսանք դեռ քաղաքատնտեսու-
թյան ըմբռնման մասին «նրա ունեցած տեսակետը» քննության
առնելիս: Դժվար չէ այդ ապացուցել և այս անգամ, մանավանդ,
վոր միասնության գաղափարի ըմբռնումը Մարքսի քննադատ-
ան, ի ամենաթույլ կողմն է:

ՄԱՐԿՍՑԱՆ ՄՈՆԻՉՄ, ԹԵ ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆԱԿԱՆ
ՇԱՂԱԿՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև Մարքսը մեր տնտեսական կյանքի շրջանայացման
համար բազմաթիվ յեղանակներ են առաջադրվել, բայց զբանցից
և վոչ մեկն ել հարցին գիտական լուծում չի տվել:

Գերմանական բուրժուազիայի ականավոր տնտեսագետ
Կ. Բյուխերը պարբերացման հիմունք է ընդունել տնտեսության
ծավալը, Ծ. Լիստը՝ զբաղմունքը, «մարքսիստներից» Ե. Բերն-
շտայնը՝ արտադրության կազմակերպումն ու փոփոխությունը՝
Վանդերվիլդեն՝ փոխանակություն, արտադրության կազմակեր-
պումն ու ծավալը և այլն: Այս բոլորի մասին գիտե և հիշատա-
կություններ է անում նաև Ավդալըեգյանը, բայց զբանցից ան-
հրաժեշտ հետևություններ անել չի կարող:

Մինչև-ու հետմարքսյան շրջանի բոլոր տիպի բուրժուա-
տնտեսագետների հիմնական սխալը յեղել է այն, վոր նրանք
պարբերացման ժամանակ փոխանակ հիմնականից յեղնելու, յեղա-
կետ են ընդունել տնտեսական այնպիսի յերևույթներ, վորոնք
իրենց հերթին հիմնավորման կարիք են զգում: Բացի այդ, նրանք
յեղել են եկլեկտիկներ, վոչ մոնիստներ: Ավդալըեգյանը, ինչպես
ասացինք, ցտնկանում է լինել միասնության գաղափարի ջատա-
գով, նա նույնիսկ փորձ է անում կիրառել այդ, բայց անհաջող:

«Տնտեսական զարգացման պարբերացման ժամանակ պետք
է անշեղ կիրառել բաժանման մեկ հիմունք միայն»: Բարի: Բայց
վճրն է լինելու այդ հիմունքը. «արտադրական հարաբերություն-
ները», ասում է Ավդալըեգյանը: Արտադրական հարաբերություն-
ների «արմատական փոփոխությամբ մեզ ներկայանում է մի նոր
ֆորմացիա»: Հենց դրա համար ել այդ է հիմնականը: Յերբ մեզ
տրված են արտադրողական ուժերն ու արտադրական հարաբերու-
թյունները, «մենք պետք է ընտրություն կատարենք» զբանց
«մեջ» և վորպես միակ հիմնական բնորոշիչը՝ ընդունենք արտա-

դրական հարաբերությունները, ասում է Ավդալըեգյանը: Ճիշտ է
արդյոք այս:

Մարքսը հավատարիմ մնալով միասնության գաղափարին,
տնտեսական զարգացման պարբերացման ժամանակ, արտադրու-
ական ուժերն ու արտադրական հարաբերությունները միմյան-
ցից չի անջատել: Ահա թե ինչ է զրել Մարքսն այդ մասին.
«տնտեսական շրջանները տարբերվում են միմյանցից վոչ թե
նրանով, թե ինչ են արտադրում, այլ նրանով, թե ինչպես և առ-
խտացնի ինչպիսի գործիքներով են արտադրում: Առաջացնի մի-
ջոցներ վոչ միայն մարդկային բանվորական ուժի զարգացման
չափանիս են, այլ և ցուցանիս հասարակականացման հարաբերու-
թյունների, վորոնց ներկայությամբ տեղի յե ունենում այդ առաջացնի»
(ընդգծումը մերն է.— չ.) (Կապիտալ, 1-ին հատոր, էջ 151):

Աշխատանքի միջոցները և մարդկային բանվորական ուժի
զարգացման, և հասարակական հարաբերությունների չափանիշն

Մեր կաշիքով, սա ասված է բավական պարզ ու հասկանալի
լեզվով: Ավդալըեգյանը դրա հետ համաձայն չէ: Նրա մոտ միաս-
նության գաղափարն այն աստիճան է աղավաղվում, վոր մարք-
սիզմը վեր է ածվում մի սովորական բուրժուական տեսության:

Պլեխանովը յուր ժամանակին ծաղրել է այդ կարգի տեսա-
րաններից մեկին՝ Ալֆրեդ Եսպինանսին նրա համար, վոր նա
միակողմանի յե մոտեցել միասնության խնդրի վերջմանը, չըմ-
բռնելով մատերիալիստական աշխարհայեցողության հիմնական
սկզբունքները: Անշուշտ Ավդալըեգյանն Ալֆրեդ Եսպինանսի
տաղանդը չունի, բայց նա այն «առավելությունն» ունի, վոր հար-
ցի լուծման իր յեղանակի տրամաբանական զարգացմամբ աղելի
հեռու յե գնում, քան իր բոլոր կարգի բարեկամները:

Ճիշտ է, արտադրողական ուժերը պայմանավորողն են,
բայց հասարակությունների պարբերացման համար հիմնականը
արտադրական հարաբերություններն են, ասում է Ավդալըե-
գյանը:

Կասկածից վեր է, վոր «իրն ինքնին»-ը մեր գիտակցությու-
նից անկախ գոյություն ունի, բայց ամբողջ հարցը նրա մեջ է,
վոր այդ «իրն ինքնին»-ը մեզ անմատչելի յե: Այսպիսով վեր-
ջին հաշիվով սուբյեկտն է, վոր պայմանավորում է որեկտր, գի-
տակցությունն և առաջնակարգ, ըստ Կանտի:

Կո արդյոք վորեկ յերաշխիք, վոր Ավդալըեգյանն էլ ի վերջո

իդեալիզմին չի հանգելու: Չե, չկա, վորովհետև նա մասամբ արդեն հանգել է: Մենք այդ տեսանք դեռ նախորդ հոգիվածում, յերբ քննության ելին առնոււմ արժեքի, ապրանքի, ռենտայի, քաղաքատնտեսական և այլ կատեգորիաների ըմբռնման հարցերը, վորոնք ըստ Ավդալբեգյանի վերադասական, տրամաբանական կատեգորիաներ են: Բուլժովական չէ արդյոք այդ: Անկասկած բուրժուազիան է, վոր իր դասակարգային տիրապետութեան անմահութեանն ապացուցելու համար ձգտում է ապրանքային-կապիտալիստական հասարակութեան տնտեսական որոնքները վերադասականի վերածել: Նույն պաշտոնը չի կատարում արդյոք Ավդալբեգյանը և այս անգամ, յերբ արտադրողական ուժերն ու արտադրական հարաբերութեաններն անշատոււմ է միմյանցից:

Արտադրական հարաբերութեանները գոյութիւն ունենալու արտադրողական ուժերի վորոշ շարժման, շփման փոխադրեցութեան և փոխհարաբերութեան միջոցով: Արտադրողական ուժերն ել իրենց հերթին չեն անջատոււմ արտադրական հարաբերութեաններից: Այն, ինչ արտադրողական ուժ է, արտադրական հարաբերութեան մեջ է, և այն, ինչ առաջացնում է և կամ քե անհրաժեշտ պայմանների գոյութեան դեպքում շանսեր ունի արտադրական հարաբերութեաններէ առաջացնում նախապայման հանդիսանալ, այդ արտադրողական ուժ է: Որինակ, Յուպիտերն այսօր, մեզ համար, արտադրողական ուժ չէ, վորովհետև վերոհիշյալ պահանջներից և վոչ մեկին բավարարել չի կարող: Սակայն Լենինականի տեքստիլ գործարանն արտադրողական ուժ է:

Ենդելսը, խոսք բաց անելով հասարակութեան հիմքի և մասնավորապես արտադրողական ուժերի, արտադրական հարաբերութեանների կապակցութեան մասին, 1894 թ. հունվարի 25-ի թվականի Նախկինում, ուղղված Շտարկենբուրգին, գրում է. «Տնտեսական հարաբերութեանների տակ, վորոնց մենք հասարակութեան պատմութեան պայմանավորող հիմունք ենք համարում, հասկանում ենք այն յեղանակը (Art und Weise), վորով վորոշ հասարակութեան մարդիկ արտադրում են այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է իրենց կյանքի պահպանման համար և ինչպես նրանք այդ արտադրածը փոխանակում են (ինչ չափով աշխատանքի բաժանում գոյութիւն ունի): Այսպիսով, այստեղ մտնում են տրանսպորտի և արտադրութեան ամբողջ շխմիկան (ընդգծումը հեղինակինն է): «Տնտեսական հարաբերութեան մեջ մտնում է աշխարհա-

դրական հիմքը» . . (Письма Е. М. и Ф. Э., стр. 314): Այս ամենից հետո կասկած չկա այլևս այն մասին, վոր Ենդելսի համար միանգամայն պարզ է յեղել այն ճշմարտութեանը, վոր յերբ խոսքը հասարակութեան և ընդհանրապես հիմքի մասին է, մենք արտադրողական ուժերը և արտադրական հարաբերութեանները բաժան-բաժան ընդունել չենք կարող: Սակայն, դրանով Ենդելսը, և վոչ ել մի այլ մարքսիստ, յերբեք չեն առաքել այն իրողութեան դեմ, վոր արտադրողական ուժերը պատճառ են, իսկ արտադրական հարաբերութեանները՝ հետևանք:

Խոսք բաց անելով կացութեան և գիտակցութեան միասնութեան մասին, Ենդելսը, Լենինը, Պլեխանովը և ուրիշ մարքսիստներ առաքել են Բյուխենբերին, Մուլհոտտին և բուրժուա մյուս գիտնականներին, ծաղրելով նրանց մատերիալիզմը հենց նրա համար, վոր նրանք հարցին միակողմանի յեն մոտեցել և վոգին բաժանելով մատերիալից՝ փաստորեն բացասել են յերեւութների մարքսյան մոնիստական ըմբռնումը: Նույնը և այս դեպքում: Ենդելսն արտադրողական ուժերն ու արտադրական հարաբերութեանները դիտելով իրենց պատճառի և հետևանքի կապակցութեան մեջ, բնավ չի բացասել նրանց միասնական լինելը: Ամբողջ խնդիրն ել հենց նրանումն է, վոր միասնութեան այդ յերկու բաղադրիչ մասերի մեկը մյուսի պատճառ և հետևանք լինելու փաստի ուսումնասիրութեանը վոչ թե բացասում, ընդհակառակը հաստատում է նրանց միասնական լինելու հանգամանքը: Մարքսիստական այս ճշմարտութեանն է ահա, վոր Ավդալբեգյանը չի ըմբռնել:

«Բուրժուազիան չի կարող գոյութիւն ունենալ առանց անդադար հեղաշրջելու արդյունադրութեան միջոցները, ուրեմն և արդյունաբերական հարաբերութեանները» («Կոմ. մանիֆ.», էջ 25, հրատ. 1906 թ.): Ահա Մարքս-Ենդելսի իսկական տեսակետը:

Բուրժուազիան վորպեսզի կարողանա հեղաշրջել արտադրական հարաբերութեանները և դրա հետ միասին բովանդակ հասարակական հարաբերութեանները, սկսում է արդյունադրութեան միջոցներից, արդյունադրութեան միջոցների հեղաշրջումն է, վոր հնարավորութիւն է տալիս նրան կապիտալիստական արտադրական հարաբերութեանները հաստատել: Վերջինները «վոչ միայն բանվորական ուժի չափանիշ են», այլ և «հասարակական հարաբերութեանների ցուցանիշ»:

Արտադրողական ուժերը պայմանավորող հիմք են, արտադրական հարաբերությունները դրանցից անբաժան, բայց դրանցով պայմանավորվող, Յեվ վորովհետև նրանք անբաժան են և յեղիուսը միասին կազմում են հասարակությունների յեղման կետը, այդ իսկ պատճառով ել նրանք միասին են կազմում այն հիմունքը, վորից պիտի յելնի ամեն մի ուսումնասիրող: Մարքսին այդպես ե բմբունել նաև Պլեխանովը (տես Соч., т. VII, стр. 163—70): Իսկ թե ինչի հիման վրա յե Ավդալբեգյանը հակառակը պնդում, այդ այնքան ել պարզ չե: Նա ասում ե. «Արտադրողական ուժերի զարգացումը պատճառ ե հանրային արտադրական ֆորմացիայի առջ դալուն, զարգացման ու անկման, սակայն այս ֆորմացիայի ելությունը կազմում են մարդկանց արտադրության պրոցեսում ունեցած հարաբերությունների փոփոխությունները»:

Բայց ներողություն. չե՞ վոր հարցն այդ կերպ դնելով՝ մենք արտադրողական ուժերն, ու արտադրական հարաբերություններն անջատում ենք միմյանցից, վորն, ինչպես տեսանք, (կտեսնենք և հետագայում), մարքսիզմի հետ վորևե տունչություն չունի: Յիւրկորդ. ով ասաց, վոր մենք վորևե ֆորմացիայի բովանդակությունը պիտի փնտենց միայն և միայն նրա արտադրական հարաբերությունների մեջ: Տնտեսական ամեն մի շրջանի բովանդակությունը արտահայտվում ե նաև նրա արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ: Չե վոր արտադրական հարաբերություններն այդ ուժերի զարգացման արտահայտության ձևերն են և վոր թե տվյալ ֆորմացիայի վորջ բովանդակությունը: Յեվ Մարքսը Անենկովին ուղղած իր հայտնի նամակում, խոսք բաց անելով մարդկանց միջև յեղած մատերյել հարաբերությունների մասին, դրում ե. «Այդ մատերյել հարաբերությունները յոկ միայն անհրաժեշտ ձևեր են, վորոնց մեջ իրականանում ե նրանց մատերյել և ինդիվիդուալ դործունեությունը»: Այդ պատճառով ել արտադրողական ուժերն ու արտադրական հարաբերությունները մի միասնական ամբողջություն են կազմում և վորպես ձև և բովանդակություն լրացնում են միմյանց և միասին կազմում հասարակության տնտեսական հիմքը:

Բայց մի բուպե ընդունենք, վոր Ավդալբեգյանը ճիշտ ե. յեղման կետը ընդունենք արտադրական հարաբերությունները: Արդյոք այդ չի՞ լինի այն, յեթե մենք խոսք բաց անելով

արտադրության մասին, ասենք՝ արտադրությունը պատճառ ե սպառումը՝ հետևանք: Սակայն Մարքսը միանգամայն այլ կարծիք ունի այդ մասին: Նա գտնում ե, վոր «սպառումը անմիջապես արտադրություն ե, ճիշտ այնպես, ինչպես բնությունը մեջ քիմիական ելեմենտների սպառումը միաժամանակ բույսերի արտադրություն ե» (К крит. полит. эк. стр. 15): Արտադրական հարաբերություններն ել արտադրողական ուժերի զարգացման վորոշ աստիճանի արտահայտության ձևերն են ճիշտ այնպես, ինչպես սպառումը՝ արտադրության մի մոմենտը: Ասել, թե արտադրական հարաբերությունների փոփոխությունը դիտել բավ ե, վորպեսզի կարողանանք տարբերել տնտեսական ֆորմացիաները միմյանցից, նշանակում ե ճշմարտության դեմ մեղանչելով դնալ բուրժուական մոդաների հետևից:

Ավդալբեգյանը կարծում ե.— ահա, մենք ունենք արտադրողական վորոշ ուժեր, սրանք զարգանում են, թե ինչպես, այդ անհայտ ե: Բայց և այնպես նրանք ստեղծում են համապատասխան արտադրական հարաբերություններ: Այդ հարաբերությունները թեև պայմանավորվում են, բայց հնարավոր ե անջատել իրենց պայմանավորողից և ընդունել մեր ուսումնասիրությունների յեղման կետը: Սրանից ավելի դիպիկտիկայի, ինչպես և միտանություն զաղափարի վուլգարացում լինել չեք կարող: Յեվ մեր կարծիքով ճիշտ են ասված Վուսկեյի խոսքերը նաև Ավդալբեգյանի վերաբերյալ.— «Чтобы понять мир множества, стремительный дух искал единства, но найдя единство, он потерял мир»:

Վորպեսզի կարողանար հասկանալ ու բացատրել հասարակությունները, Ավդալբեգյանը մի յեղման կետ փնտենց, բայց յիւրե այդ կետը «գտավ», կորցրեց իր վոտի տակի ամբողջ հողը: Յեվ իրոք, ինչ ե նշանակում հարցերն այդ աստիճանի պարզացնել. ինչ անմիջական հետևանքի կարող ենք հանդել մենք: Որինակ, բուրժուական միշտը փիլիսոփաներ կացության ու գիտակցության հարաբերության հարցը վորոշելիս նմանապես բացասեցին միասնության գաղափարը: Հիմք ընդունելով հոգին կամ գիտակցությունը և հարցերը չափազանց «պարզացնելով», նրանցից շատերը հետևողական կերպով զարգացնելով իրենց տեսակետը, սուրիպսիզմին հանգեցին, այսինքն ծայրահեղ սուբյեկտիվիզմին:

Ավգալրեգյանը, անշուշտ, այդքան հետևողական լինել չի վարող, վորովհետև մանր բուրժուազիական ընդհանրապես հետևողական չէ։ Յեվ յեթե նա վորևե հետևողականություն ունի, այդ նրա անհետևողականությունն է, հենց դրա համար ել նրա դրությունն անհամեմատ ավելի վողբերգական է։

ԱՎԴԱԼՐԵԳՅԱՆԻ ՀՆՈՐ ԳՅՈՒՏ»-Ը ՅԵՎ ԿՍՄ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ Ե ՆԱ ՂՍՎԱՍՏԵԼ ՄԱՐԳՍԻՉՄԸ

Սխալ լուծելով տնտեսական զարգացման պարբերացման հիմունքի հարցը, Ավգալրեգյանը կատարել է նաև մի շարք այլ սխալներ։ Առաջինը, ինչպես տեսանք, այդ հիմունքի հարցը վորոշելիս արտադրողական ուժերն ու արտադրական հարաբերությունները միայնցից բաժանելն է։ Յերկրորդը՝ արտադրական հարաբերություններից միայն գույքայինը հիմք ընդունելն է, վորը և մինչև վերջը չի կիրառել։ Որինակ, ասիական տնտեսության մասին խոսելիս յեվման կետ են ընդունվում միայն հողային հարաբերությունները. այնինչ Մարքսը, ինչպես և բոլոր հետևողական մարքսիստները, հիմնական «աշխատանքի գործիքներն» են համարում։ Յեվ վերջապես, յերրորդն այն է, վոր պարբերացման ժամանակ տնտեսական մի ֆորմացիա չի վերցրել մյուսների հետ դիալեկտիկական կապակցության մեջ, ինչպես և նկատի չի ունեցել ժամանակի ստեղծած կոնկրետ պայմանները և առանձնապես ընթացման ազդեցության փաստը, վորի մասին հատկապես խոսում է Պլեխանովը. (Соб. соч. т. XVIII, стр. 26)։ Ասածներս ապացուցելու համար քննենք թեկուզ Ավգալրեգյանի հայտնաբերած ասիական տնտեսական ֆորմացիայի հարցը։

Ավգալրեգյանն ասում է, վոր իբր թե Մարքսն ասիական տնտեսությունն ընդունել է վորպես առանձին ինքնաբավ աշխատական մի ֆորմացիա։ Հարցը քննենք ավելի 'ոտիկից' նրա իսկությունը պարզելու համար։

Ինչպես գիտենք, յուրաքանչյուր տնտեսություն, վորպես դի տնտեսական մի ամբողջական ֆորմացիա անվանվի, նապետք է ունենա արտադրողական ուժերի զարգացման մի այնպիսի աստիճան և դրան համապատասխան արտադրական հարաբերությունների մի այնպիսի համախմբում, վորն իր հիմնականում հակադիր լինի թե իր նախորդին և թե հետնորդին։ Այդպես է ար-

դյոք ասիական տնտեսությունը։ Բնավ յերբեք։ Ասիական տնտեսության արտադրողական ուժերը դեռևս զարգացման այնպիսի ցածր աստիճանի վրա էին գտնվում, վոր անհնար էին դարձնում լայն չափով ուրիշ աշխատանքի շահագործումն, ինչպես և «լիակատար» ինքնակա տնտեսությունների գոյությունը։ Արտադրական հարաբերություններից այնտեղ կային թե նախադարյան հասարակության մնացորդները և թե նոր հասարակության սաղմերը։ Հողն այստեղ դեռևս հանրությանն էր պատկանում։ Հողից ստացած արդյունքը հավասար չափով բաշխվում էր համայնքի անդամների միջև, հետևաբար, վորոշ չափով գոյություն ունեւ հանրային բաշխում։ Բայց մի քիչ այլ դրություն էր արտադրության մյուս ճուղերում։ Որինակ, արհեստների մեջ կոնկրետի աշխատանքը վորպես սիստեմ, գոյություն չուներ։ Այդտեղ ամեն մի ընտանիք կարող էր, ինքնուրույն կերպով, այս կամ այն արհեստով զբաղվել։ Արհեստավորը ծառայում էր ամբողջ գյուղի համար, նա հոգում էր իր գյուղի համայնքի կարիքները։ Դրսի շուկայի համար նա չէր արտադրում. դրա համար որյեկտիվ հնարավորություններ չկային։ Արհեստավորի շուկայի ընդլայնումը սերտորեն կապված էր տվյալ համայնքի կարիքների բավարարման հնարավորությունների և պահանջների աճման հետ։ Թեև արտադրողական ուժերի զարգացումն այս ասպարեզում նոր հասարակության սաղմերն ավելի էին հասունացել, բայց և այնպես տնտեսության այս ճյուղն էլ դեռևս ամբողջովին զերծ չէր նախադարյան կոմունիստական հասարակության մնացորդներից։ Այդ բանում դուք ավելի կհամոզվեք, յեթե կարդաք Մարքսի այն տողերը, վորոնք նվիրված են այդ համայնքների ներսում կատարված աշխատանքների բաժանմանը։

Արևելյան Հնդկաստանի ամեն մի համայնք ուներ իր դարբինը, հյուսնը, ուսուցիչը և այլ հոգևոր պետեր (Капитал, т. 1, стр. 336—37)։ Այդ պետերից մի մասն այլևս արտադրական աշխատանք չէր կատարում։ Նրանք ապրում էին համայնքի մյուս անդամների ստեղծած հավելյալ արդյունքով, վորը նշան էր արտադրողական ուժերի վորոշ աստիճանի զարգացման, բայց վոր այն աստիճանի, վոր կարողանար ամբողջովին փոքրի հին հասարակության մնացորդները։ Այս բանում, ինչպես Պլեխանովը և ասում, Մարքսն ավելի համոզվեց, յերբ ծանոթացավ հին հասարակությունների մասին գիտության հայտնաբերած նոր տվյալ-

ներին: «Կապիտալ»-ի առաջին հատորի հրատարակումից բա-
վական անց Մարքսը Վ. Զաուերիչին ուղղած իր նամակում գրում
է. „Там в Восточной Индии, оно (т.е. общество.— Г.) также встре-
чается, и всегда в форме последнего этапа архаической фор-
мации“ (Архив К. М. и Ф. Э. книга 1, стр. 272):

Ավգալրեգյանին առանձնապես շփոթեցնում է այն, վոր
Մարքսը խոսելով ասիական տնտեսությունների դանդաղ առա-
ջադիմության մասին, գրում է. «Բազադական ամպրոպների փո-
թորիկները չեն շոշափում այս հասարակության տնտեսական
հիմնական տարրերի կառուցվածքը» („Капитал“, т. 1, стр. 337):

Ավգալրեգյանը սրանից այն յեղրակացությունն է հանում,
վոր դրանով Մարքսն իբրև թե վերջնականորեն փարատում է
ասիական տնտեսության տնտեսական ամբողջական ֆորմացիա
լինելու մասին յեղած ամեն մի կասկած: Բայց իրականում
Մարքսը դրանով հակառակն է ապացուցել: Նա այդ ասելով՝
միայն այդ ժամանակիվ տեխնիկայի և ընդհանրապես արա-
դրողական ուժերի չափազանց դանդաղ զարգանալու փաստն է
հիմնավորել, մասնավորապես աշխարհագրական առանձին պայ-
մաններում, վորտեղ այդ հանգամանքն ավելի սուր կերպով է
շեշտվել: Ասիական հասարակության որչեղությամբ հնարավորություն-
ները և սուբյեկտիվ կարողություններն այնքան քիչ էյին, վոր
միանգամայն բնական է դառնում այն, վոր դրերը շարունակ
Ասիայում տնտեսության միևնույն ձևը միալար կերպով անընդ-
հատ կրկնվել է: Մարքսն այդ հարցի լուծումը բավականաչափ
հեշտացնում է, յերբ նույն էջում գրում է. «азиатского способа
всего лишь повторение» (ընդգծումը մերն է. — Հ.) այն ինքնաբավ
համայնքների, վորոնք շարունակ վերարտադրվում են միևնույն
ձևով և կործանվելու դեպքում ծնունդ են առնում միևնույն
տեղում ու միևնույն պնդումով, լուծում է դադարեցնում ասիական
հասարակություններին...» Այդ արտադրական մեխանիզմի անչափ
պարզությունը և դրա բարդացման, այսինքն առաջադիմության
ամեն տեսակի հնարավորությունների բացակայությունը և կամ
թե քիչ լինելը, ահա այդ տնտեսության այդ աստիճանի դան-
դաղ զարգանալու պատճառը, և նրա, վոր նա յերկար ժամանակ
չի կարողանում կտրվել հին հասարակության մնացորդներից:

Պետք է նշել, վոր այդ արտադրական մեխանիզմը հատուկ
է յեղել առանձնապես նախնադարյան կոմունիստական հասարա-

կությանը, վորն աստիճանաբար քայքայվում էր, բայց և այն-
պես յերկար ժամանակ յուր կնիքն էր պահում ստեղծվող նոր
հասարակության վրա: Նոր հասարակության այդչափ դանդաղ
ձևավորումն անպայման կարող է կասկած հարուցել ուսումնա-
սիրողի մեջ, նրան տրամադրել այդ շրջանի մի ինքնուրույն
տնտեսական ֆորմացիայի անուն տալ, բայց այդ կարող է միայն
կասկած լինել և լավագույն դեպքում անհատ, վոր մարքսիստ
ուսումնասիրողի անձնական կարծիքը, բայց վոր մի դեպքում
Մարքսի կամ մարքսիստի: Մարքսյան մեթոդի հետևողական
կիրառումը, ինչպես և ասիական տնտեսության մասին նրա
արած, մասնավորապես վերջին շրջանի, դիտողությունների
բարեխիղճ ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն համոզման,
վոր Մարքսն ասիական տնտեսությունն ինքնաբավ մի ֆորմա-
ցիա չէր համարել: Ահա թե ինչ է գրում այդ առթիվ Պլեխանովը.
«... Պետք է կարծել, հետագայում, յերբ Մարքսը ծանոթացավ
նախնադարյան հասարակության մասին Մորգանի գրքին այն
ժամանակ հավանաբար անտիկ հասարակության և արևել-
յան արտադրության ձևերի միջև յեղած հարաբերությունների
մասին նա իր կարծիքը փոխեց: Յեվ իրոք: Ֆեոդալական ար-
տադրության յեղանակի տնտեսական զարգացման արտադրու-
թյունը հանգեց սոցիալիստական հեղափոխության, վորը վերջա-
ցավ կապիտալիզմի կատարյալ հաղթանակով: Բայց, որինակ,
Չինաստանի կամ հին Յեգիպտոսի տնտեսության զարգացման
տրամաբանությունը չբերավ անտիկ արտադրության ձևերի
յերևան գալուն: Առաջին դեպքում խոսքը զարգացման յերկու
փազերի մասին է, վորոնցից մեկը հաջորդում է մյուսին և առա-
ջացվում է նրանցով: Յերկրորդ դեպքում ներկայանում է ավելի
շուտ տնտեսական զարգացման յերկու ընթացակից ձևեր: Անտիկ
հասարակակարգը փոխարինեց տոհմային հասարակական կազմա-
կերպության. նույն կազմակերպությունը գոյություն ունե-
րարեւելյան հասարակության ծագումից առաջ: Տնտեսական
կառուցվածքի այդ յերկու ձևերից յուրաքանչյուրը հետևում էր
տոհմային կազմակերպության ծոցում աճող արտադրողական
ուժերի զարգացմանը: Յեվ յեթե այդ յերկու ձևերը խիստ տարբեր-
վում են միմյանցից, այդ դեպքում նրանց տարբերման գլխա-

վոր գծերը կերպարանավորվեցին աշխարհագրական միջավայրի ազդեցության տակ*) ընդգծ. մերն հ.—Հ.), Плеханов, соб. соч., т. XVIII, стр. 216—17): Հնադարյան հասարակութային արտադրողական ուժերի զարգացման տրամաբանությունը պետք է հանդեր անախկ տնտեսության ձևին: Բայց մինչ այդ նա պետք է անցնել մի շրջան ճիշտ այնպես, ինչպես դժբախտաբան զոհված արտադրողական ուժերի զարգացման ճանապարհով մի ֆորմացիա անվանելու ամեն մի փորձ, այդ պետք է բացառել մեր արտադրողական ուժերի զարգացման ներկա աստիճանով և դրանց առաջ ընթանալու թափով: Հնադարյան հասարակությունն անտիկ տնտեսական արտադրական ձևին է տեղիք տալիս. մեզ միանգամայն հասկանալի պատճառներով, պետք է, անպայման անցման ավելի յերկար շրջան ունենալ: Դեռ ավելին. ինչպես Պլեխանովը և ասում, աշխարհագրական տարբեր միջավայրի ազդեցության տակ, քայքայվող հին հասարակության վերջին շրջանը կարող էր և իրոք դրսևորվել է, մինչև իսկ յերբեմն մեկը մյուսից խիստ տարբեր ձևերով: Սակայն այդ բնավ մեզ իրավունք չի տալիս չտեսնել նրանց ներքին կառուցվածքը և անշատելով մեկը մյուսից, յերկու առանձին տնտեսական ֆորմացիաներ համարել դրանց: Ասիական տնտեսության զարգացման տրամաբանությունը սոցիալական հեղափոխության չհանդեպ (Պլեխանով), վոր հատուկ է տնտեսական ամեն մի ինքնաբերական ֆորմացիայի: Ուստի Ավդալովը և Բրադնը վոչ մի հիմք չունի Մարքսին վերագրելու այն, ինչ վոր գիտություն հետ վոչ մի կապ չունի:

Պիտի հիշատակենք, վոր ասիական տնտեսությունը վորպես մի առանձին ամբողջական ֆազա չի ընդունում վոչ միայն Պլեխանովը, այլ և Մ. Պոկրովսկին (Очерк русс. культа, т. 1, ներածությունը) և Կ. Կուլցկին (Գ. Սարկիսով «Капит. в антич. мире» գրքի առաջաբանը): Այս վերջին յերկուսը մի քիչ

*) «Կապիտալի» III հատորում Մարքսը հատկապես քննության առնելով ասիական տնտեսության միալարության պատճառները, աշխարհագրական միջավայրին տալիս է հիմնական նշանակություն:

առաջ զնալով բացասում են նույնիսկ անտիկ առանձին տնտեսական ձևի գոյությունը: Այդ, իհարկե, լուրջ ուսումնասիրությունը պարզ չէ, բայց մի բան միանգամայն պարզ է և այդ այն է, վոր Ավդալովը և Բրադնը ասիական տնտեսությունը տնտեսական մի ամբողջական ֆորմացիա անվանելով, դրանով միայն իր մտքի եղանակով և ցուցաբերել: Դրանով նա ապացուցել է և այն, վոր մարքսյան դիալեկտիկան իր համար մինչև որս ել յոթ կնիքով կնքված մի գաղափար է յերկու Յեվ յեթե այս ամենից հետո ասենք, վոր հայտնաբերված «մարքսիստ» Թ. Ավդալովը և Բրադնը իր այդ աշխատությունները յեկել և վոչ թե այստեղից աշխատող մարքսիստական մտքին ոժանդակելու, վորպիսի անարկիստներ անում է նա իր գրքերով, կամ ընդհանրապես դրան դրական մասնակցություն ունենալու, ընդհակառակը՝ մարքսիզմն աղճատելու ազդեցություն մի փորձ է այդ նրա կողմից, սխալված չենք լինի: Հենց դրա համար էլ մարքսիզմի և լենինիզմի կազմակերպված ու լայն պրոպագանդայի միջոցով ել ավելի բարձրացնել մեր բանվորական ու աշխատավորական լայն խավերի գիտակցությունը և նրանց ամբողջովին սպառազեն ծառայելու բուրժուական և մանր-բուրժուական ամեն տեսակի հակահեղափոխական իդեոլոգիաների դեմ—մեր որերի հրամայական պահանջն է:

ՀՈԴՎԱՍԾ ՅԵՐՐՈՐԴ

ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

«Չգաղական վայելքը» Բուշնյի իդեալն է, նրա նկարչության հոգին, ասում է ֆրանսիացի եստետներից մեկը՝ Կոնդուրը: Յեվ այդ, ինչպես Պլեխանովը և նկատում, «միանգամայն ճիշտ է»: Մեռնող արիստոկրատիան այլ իդեալ ել ունենալ չեր կարող: Այդ բանը շատ լավ էյին հասկացել և Բուշնյի ժամանակակիցները: Բուշնյի ժամանակակիցները, ինչպես տասնինքն, անկման ուղին բռնած ֆեոդալիզմն էր, այլ կերպ տասն՝ արաշխույժի շատագուր ու միաժամանակ շվայտանքի անգուղական յերկրպագու: Լյուդովիկ XV-ն իր արքայականներով: Մեռնող դասը մինչև իր մահվան վերջին որն ուղում էր անաշխատան աշխարհիս բոլոր վայելքներն ել ճաշակել, ուղում էր յերջանկանալ, հարբել և զեթ դրանով քաղցրացնել իր կյանքի վերջին րոպեները: Ել ինչ կար անելու: Յերկրի արտադրո-

դական ուժերի զարգացման խնդրով պիտի զբաղվեր, թե՞ դրա հետ շտղկապված մասսաների տնտեսական վիճակի բարեկեցութեամբ։ Վոչ մեկը և վոչ ել մյուսը։ Յուր զարգացման պատմական շրջանն ապրած ավատական տնտեսական սխտեմն արդեն առկայի էր դառնում և նրա գոյութիւնն այլևս անհանդուրժելի յեր ահող հեղափոխական նոր ուժերի համար։ Քարը քարի հետեւից քանդվում, հիմնահատակ եր լինում դարերի իշխող ավատականութիւնը։ Հետեւաբար կասկած չկար, վոր «զգայական վայելքից» բացի, նա ուրիշ իդեալ ունենալ չեր կարող։ «Զգայական վայելքի իդեալ» միանգամայն սազական է բոլոր այն դասակարգերի համար, վորոնք արդեն անկման պրոցեսումն են գտնվում, իրենց հեռանկարները կորցրել են և այս աշխարհում այլևս անելիք չունեն։ Բուռն այդ ամենը լավ եր յուրացրել։ Նա նկարում եր «Վիկտորիաներ», «Ջեքերը գրացիաներ», կանանց մերկ մարմիններ, շատ նուրբ ու վարժ վրձինով, սակայն միայն զգայական վայելքի համար։ Մեծնող արխատկրատիան դրա համար Բուռնից վոչ միայն չեր տրտնջում, այլ և թմբկահարում եր նրան և պահանջում, վոր բոլոր արվեստագետներն ել նրան հետևեն։

Բայց ինչո՞ւ յենք հիշում այս ամենը։ Զե՞ վոր այն, ինչ ասացինք, արդեն անցյալին է պատկանում։ Հենց նրա համար, վոր այս որվա մեծնող բուրժուազիայի և յերկրի մեռած արխատկրատիայի արվեստի միջև մի ընդհանուր կապ կա։ Այդ պատճառով ել անցյալի վերհիշումը յերբեմն անհրաժեշտ բան է, ու մենք այդ պետք է անենք, յերբ ցանկանում ենք ներկայի մասին արած մեր դատողութիւններն ավելի հիմնավորել։

Արտադրողական ուժերի զարգացման ներկա աստիճանն ու դրանցով պայմանավորվող արտադրական հարաբերութիւնները գիտելով, չենք կարող չնշել, վոր այսօր ևս այդ յերկուսի միջև նույնպես սուր հակասութիւն է ստեղծվել, վորպիսին գոյութիւն ունեն սրանից ավելի քան մեկ ու կես դար առաջ։ Իշխող կապիտալիստ դասակարգն ել այսօր անսայթաք կերպով դեպի կործանումն է գնում։ Բուրժուական աշխարհի սալոնական կյանքը, նրա գեխութիւններն այսօր հիմնականում 18-րդ դարի ֆրանսական արխատկրատիայի զվարճանքներն են հիշեցնում։ Յեւ յեթե ճիշտ է, վոր արվեստը վերաբրտադրում է մարդկանց դարգացումն ու մտքերը, հետեւաբար կասկած չկա, վոր բուրժուազիայի անկման շրջանի արվեստն ել հիմնականում նույն իդեալը

կարող է ունենալ, ինչ վոր արխատկրատիայի արվեստը։ Ո՞վ կարող է պնդել, վոր անցյալին պատկանող դասակարգի «զգայական վայելքի» և այսօրվա «արվեստն արվեստի համար» իդեալների միջև ըստ եյության հիմնական տարբերութիւնն կա։—Վոչ վոր։ Յեթե առաջինը հեռանկարներ չեր արտադրում, և այսպես ասած՝ մարդկանց գանգին չեր խփում (ըստ իրենց), այլ ձգտում եր միայն ու միայն հաճույք պատճառել, ապա յերկրորդն ել այնքան հեռու չի գնում։ Գեղեցկութիւնը հալիտենական կատեգորիա չէ։ Այն, ինչ գեղեցիկ է, մշտական է։ Յեւ վորովհետեւ մշտականը չի փոխվում, հետեւաբար սուտ է, վոր արվեստը պատկարգային է, վոր գեղեցկութիւնն դադարաւոր հարաբերական հասկացողութիւնն է։ Այն, ինչ գեղեցիկ եր յերեկ, գեղեցիկ է և այսօր, գեղեցիկ է լինելու և վաղը։ Հետեւաբար արվեստագետի իդեալը միայն և միայն գեղեցկութիւնն իդեալն է, ասում են նրանք։

Արվեստն ինքնանպատակ է, նա հասարակական, սոցիալաքաղաքական խնդիրներ չի առաջադրում։ Ով վոր սայթաքում է «արվեստն արվեստի համար» պրինցիպից, ով վոր փորձեր է առնում մարդկանց գանգին խփել, նա դադարում է արվեստագետ լինելուց։ «Յես ուզում եմ միայն զվարճանալ, հարբել, տվեք ինձ գինի»։ Ահա բուրժուազիայի այսօրվա պահանջը, ահա նրա արվեստագետների դավանանքը։ Միամտութիւն, անգամ ախմաքութիւն կլինեն հակառակն սպասել, վորպեսզի բուրժուազիան հեղափոխական արվեստը կարողանա հանդուրժել և նրա արվեստագետներն արտադրեն հեղափոխական յերկեր։ Անհրաժեշտ է փոխել հասարակական այն հոգեբանութիւնը, վորով կրթվում ու սնունդ են առնում թե մեկը և թե մյուսը։ Վորպեսզի հեղաշրջվի վերջինը, դրա համար պետք է կառուցել սոցիալաքաղաքական նոր, հեղափոխական վերնաշինք և ստեղծել տնտեսական այլ հիմունքներ, վորոնք հասարակական հոգեբանութիւնը պայմանավորողներն են հանդիսանում։ Վորպեսզի այդ ել լինի, պետք է հիմնովին խորտակել կապիտալիստական արտադրական ներկա հարաբերութիւնները և սահմանել նորը։ Յեւ վերջապես, վերջին պահանջի իրականացումն ել շտղկապված է արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճանի փոփոխութիւնն հետ։ Վորպեսզի բուրժուազիան նորից հեղափոխական դառնա, կապիտալիստական հեղափոխական արտադրական հարաբերու-

թյուններ սահմանվի, անհրաժեշտ է պատմության անիվը յերկու-
գարից ավելի հետ մղել, և ունենալ արտադրողական ուժերի զարգաց-
ման այն աստիճանը, վորը հասուն է եր 18-րդ դարի Փրանսական
հեղափոխության շրջանին՝ Փրանսիայում: Սակայն խելքը գլխին
յուրաքանչյուր անձնավորություն կասի, վոր այդ անհնար բան է:

Արդ, յիժե անկման ուղին բռնած կապիտալիստ դասակարգն
այլևս յերկտասարդանալ չի կարող, կարող է նա իր պահանջները
և կարիքների մեջ ռադիկալ-հեղափոխական լինել, անտեսելով
իր ապրած պատմական եպոխան: Կարող է նա իր ձգտումներին
հակառակ և իր սպասումները չարդարացնող արվեստն ու գիտու-
թյունը ստեղծել: Բնավ յերեք: Ահա թե ինչու զարմանալի է բնավ,
յերբ այսօր հայկական մենշևիկի ներկայացուցիչներն են պահան-
ջում են, վոր «գեղարվեստագետ մի նպատակ ունենա-յիւնեակայության
նրա՞նք լուսով լուսավորի հեղուի առի բոլոր խորքերը... (ընդգծումը
մերն է.—Հ.) (Յ. Խանզադյան, «Ա. Ահարոնյան», էջ 8): Իհարկե,
Խանզադյանը չե և վոչ էլ մի այլ սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ, վոր
այսօր հետևողական կերպով պիտի պաշտպանի բուրժուազիայի
առաջադրած բոլոր պահանջները, ժամավորապես արվեստի բնա-
գավառում (չէ վոր նրանք մանր բուրժուազիայի ներկայացու-
ցիչներն են): Սակայն վորքան էլ նա այդ պնդիչից (բուր-
ժուազիային սպասարկելու) սայթաքումներ անի, այնուամենայ-
նիվ իր հիմնական տեսակետը և դրանից բխող նպատակները
իրականացման համար վերցրած կուրսը յերեք չի փոխի: Մանր
բուրժուազիան յերբ իրեն հակադրում է պրոլետարական հեղա-
փոխությանը, կամա-ակամա սպասարկում է խոշոր բուրժուազիա-
յին: Այդպես և և Խանզադյանը և ընդհանրապես միջազգային մեն-
շևիկը:

2

«Չի կարելի, իհարկե, գեղարվեստագետից պահանջել լիովին
ձեռավորված և ճշտորեն ձևակերպված աշխարհայացք... (Յ. Խան-
զադյան, Մ. Մանվելյանի, «Ժամ. մեղո», առաջաբան, էջ 8-). մեր
պահանջները միայն այն պետք է լինեն, վոր նա «յերևա-
կայության հրաշալի լուսով լուսավորի հեղուի սրտի բոլոր խոր-
շերքը... և կամ թե «մեծ աշխատանք թափի գրվածքի ճարտարա-
պետական կառուցվածքի վրա... (Յ. Խանզադյան, Մ. Մանվելյանի
«Սև քաղաքի» առաջաբանը, էջ 8): Ուրե՛ք, ուրե՛ք վոչինչ: Խան-

զադյանը համեստ մարդ է, նա դրանով էլ բավարարվում է: Բայց
ճիշտ է ասված, վոր «ուստեն յուր գործը լավ գիտե»: Անմեղ
դառան մորթին հագած, նա փաստորեն դառնա՞ծ դայի դեր և
ստանձնել և անատամ հարձակումներ և գործում արվեստի
մարքսիստական ըմբռնման վրա: Յեվ ահա թե ինչու:

Սխալ է, յերբ ասում են, թե արվեստի հետ միասին գրվելն
էլ պիտի գործի: Մեր կարծիքով միայն նա յե լավ արվեստագետ,
ով վոր «յերեք գլխից չի գրում»: Այ, որինակ Մ. Մանվելյանը,
նա «յերեք գլխից չի գրում, այլ միշտ սրտից»: Նրա յերկերն
ընթերցելիս «շարունակ գգում ես նյարդայնություն, փափուկ
սրտ. գգայնություն», հետևաբար նա «գեղարվեստական լավ գրա-
րոցի յե աշակերտել» (էջ 5—6)... «Գեղարվեստական արտադրու-
թյունների մեջ միտքն ու արամադրությունը չեն, վոր
վորոշում են ըստ ելույթի յերկի (ընդգծումը հեղինակինն է.—Հ.)
գունավորումն ու բովանդակությունը» (ընդգծումը մերն է.—Հ.):
Վերջինիս դերը միայն նրանումն է կայանում, վոր «յուր սուր
այգեմկրատով կտրում» և «դեն է շարտում ավելորդ ծաղիկները»
համաձայնվելով Հ. Հայնեյի հետ, կրկնում է Խանզադյանը
(«Ա. Ահարոնյան», էջ 14): Ահա այն ամենը, ինչ մեր հարգո հեղինակը
կարող եր ասել իր թեգերն ապացուցելու համար: Յեվ յիժե
նրա բոլոր ասածներն ի մի հավաքենք և աշխատենք դրանցից
պարզ ու վորոշ յեղրակացություններ հանել, կստացվի, վոր իբր
թե ըստ մարքսիզմի՝

1. Չկա գոյություն չունի արվեստի դասակարգային
ըմբռնում: Արվեստը վերդասակարգային, վոչ-պատմական, տրա-
մաբանական կատեգորիա յի: Յեվ՝

2. Ով վոր արվեստագետ է, նա միայն գեղեցկության
մասին պետք է հոգ տանի: Գեղարվեստական յերկի մեջ միտք
դնել, սոցիալ-քաղաքական նպատակներ հետապնդել՝ ընդունելի
բան չե և այդ կնվաստացնի, անգամ լիովին կփչացնի յերկի
գեղարվեստական արժեքը: Ավելի պարզ ու հսկիւր՝ ասած,
ա վեստի բոլոր խնդիրներում ճիշտ է բուրժուական տեսակետը,
սխալ է մարքսիստական մեթոդոլոգիան:

Սկսենք առաջին հարցից:

Ճիշտ է արդոք, վոր գեղեցկության զգացողությունը
քիմիոգիական հիմքեր ունի: Յեվ Պլեխանովն այդ մասին նկա-
տում է, թե «գեղեցկության իդեալը, վոր տիրապետում է տվյալ

ժամանակ, տվյալ հասարակության մեջ, կամ հասարակության տվյալ դասակարգի մեջ, հիմք ունի մասամբ մարդկային ցեղի բիոլոգիական պայմանները» (Соч., т. XIV, стр. 14): Ըստ Դարվինի այդ, հանգամանքը խոշոր դեր է խաղացել կենդանական աշխարհում, և այսօր էլ շարունակվում է այդ: Յեղ յեթե մի ժամանակ վերոհիշյալ դրուժյունն ապացուցելու համար կարիք կար, վոր Դարվինը բաղմամբով ուրիշակաների ոգնությանը դիմեր, այսօր այդ պահանջն այլևս չի զգացվում: Մեր յերկրի դպրոցական աշակերտն անգամ գիտե այն մասին, թե ինչ մեծ գործ է կատարում գեղեցկության զգացողությունը թոշունների և անգամ վայրի կենդանիների կյանքի մեջ: Բայց ի՞նչ կալ ունի այդ արվեստի հետ: Արվեստը միա՛գամայն սոցիալ-դասակարգային մի կատեգորիա չի: Սոխակի սերը վարդի հանդեպ գեղեցկության զգացողություն է, բայց արվեստ չէ: Արվեստը ստեղծվում է մարդկային հասարակության մեջ շնորհիվ մարդու արտադրական գործունեւթյան: Պիւխանովը շեշտը դնելով գեղեցկության զգացողության բիոլոգիական կողմի վրա և չտարբերելով այդ արվեստից, անկասկած խոշոր սխալ է կատարել: Այդ սխալ դրուժյունիցն էլ յեղնելով հայկական մենշերդի ներկայացուցիչներն այսօր փորձեր են անում համաժարկային մշտական կատեգորիաներ հայտարարել արվեստի կատեգորիաները: Ուրիշակ՝ Սանդազյանն այն համոզումն ունի, վոր «հոռետեսության ակունքները դժվար թե յերբեք ցամաքեն աշխարհում»¹⁾ (Մ. Մանվելյանի «Ժամ. մելոդ.» առաջաբանը, էջ 13): Ինչպես գիտենք, հոռետեսությունը, վորն անպայման սոցիալական արմատներ ունի: Հոռետեսությունը, վորը վորպես մարդկային հոգեկան ապրում, զգացողության մի յեղանակ է՝ հատուկ պատմական զարգացման վորոշ շրջան անցած հասարակական վորոշ

1) Շարունակության մեջ հեղինակն ավելացնում է, թե «հոռետեսությունը և դրան հիմք տվող յերեւոյթները չի կարելի անտեսել, բայց կարելի չէ հաղթահարել»: Սա միանգամայն անարամարտական է: Յեթե՛ հոռետեսության ակունքներն անցամաքելի չեն, հետեւաբար նրան հիմք տվող յերեւոյթներն էլ յերբեք չի կարելի հաղթահարել, քանի վոր այդ ակունքները հենց հիշյալ յերեւոյթներն են: Իսկ յեթե ընդհակառակն է, ել ի՞նչ միտք ունենաւ զրուժյունը: Բայց ընդհանրապես մեկի մասին կարծիք են հայտնում վոչ թե նրա առանձին վրեպումները հիմք ընդունելով, այլ յեղնելով նրա առաջադրած հիմնական դրուժյուններից և հետապնդած տեղեկացից: Սանդազյանի հիմնական տեղեկացը պարզ է՝ ապացուցել արվեստի ապադաստեղծության թեորիան:

խմբակցությանը, վորը մինչև որս խոշոր նյութ է մատակարարել գեղարվեստական գրականությանը և ընդհանրապես արվեստին: Բուրբուրվին էլ գաղտնիք չէ, վոր դասակարգերի անկման շրջանի ամբողջ արվեստը ինքնակամում հոռետեսական (պիսիւիստական) արվեստ է:

Արդ, յեթե հոռետեսության ակունքներն անցամաքելի չեն, յեթե աշխարհումս հոռետեսությունը յերբեք չի կարող վերանալ, ինչ կասկած, վոր դա յուր արտահայտությունը պիտք է ունենա նաեւ գեղարվեստական գրականության մեջ (ինչպես մինչև որս է յեղել): Սրանից յեղրակացություն.— Գեղեցկության հասկացողությունը պատմական կատեգորիա չէ: Բայց ի՞նչ է ասում իրողությունը: Անշուշտ, հակառակը: Ուրիշակ, ըստ հենց նույն Պիւխանովի, գեղեցկության իդեալը յերբեք էլ ամբողջությամբ բիոլոգիական հիմքով չի պայմանավորվում: Ընդհակառակը, նա գտնում է, վոր այդ դեպքում բիոլոգիական հիմքի մասին խոսք կարող է լինել միայն մտաւոր: Գեղեցկության իդեալը մասամբ պայմանավորվում է նաեւ տվյալ «հասարակության կամ դասակարգի ծագման» գոյության պատմական պայմաններով» (նույն տեղ): Այս հանգամանքը մեծ խնամքով մեր «մարքսիստ» եստեսների կողմից թաքցվում է, վորովհետեւ այդ ձեռնտու չէ նրանց, քանի վոր ճշմարտության հայտարարումը հակասում է այն դասակարգի շահերին, վորի «պատվավոր» պաշտպանը լինելու «բախտը» ունեն նրանք:

Դարվինն ասում է՝ այն փաստը, թե ինչո՞ւ վորոշ գույներ համախմբված են այս և վոչ թե այլ կերպ, քիչ է յեթեակա բացատրության, ինչպես և այն, թե ինչո՞ւ այս և վոչ այլ առարկան է ընդունելի մեր գեղարվեստական ճաշակի համար:

Հետեւաբար արվեստի ըմբռնման բանալին փնտել բիոլոգիական հանգամանքների մեջ՝ հիմարություն կլինել, ինչպես և վորոշ (բայց վոչ արվեստի) հարցերի բացատրության համար հրաժարվել բիոլոգիական արմատների ոգնությունը դիմելուց: Բիոլոգիան կարող է բացատրել այն, վոր կենդանիներն «ի սկզբանե» գեղեցկության վորոշ զգացողություններ ունեն, բայց թե ինչո՞ւ Իտալիան Միքել Անջելո և կամ թե Ռաֆայել է ծնել, իսկ Ավդանըստունը վոչ, այդ սրղեն սոցիոլոգիայի գործն է: Մարքսիստական սոցիոլոգիան է, վոր կարող է ճիշտ կերպով լուծել այն հարցը, թե ի՞նչպես են առաջացել զանազան ժողովուրդների կուլ-

տուրանները և պատմական դարգացման ինչ շրջաններ են անցել դրանք: Իսկ մարքսիստական սոցիոլոգիան վոչ թե ընդունում, այլ բացասում է «արվեստն արվեստի համար» թեորիան և կամ թե արվեստի տրամաբանական կատեգորիա լինելը: Ըստ մարքսիստական աշխարհայեցողության, յեթե յերեկ Բուշյի արվեստը կարող էր հասարակության վորոշ խավին հուզել, ապա այդ նրանից էր, վոր Բուշն կարողացել էր ճիշտ կերպով ըմբռնել և գեղարվեստորեն վերարտադրել այդ խավի հոգեբանությունը, նրա ապրումներն ու ցանկությունները: Այսոր Բուշն մեզ այլևս հուզել չի կարող: Մենք այլ հասարակության ծնունդ ենք, մեր գեղարվեստական զգացողություններն այլ են, մեր պահանջներն էլ այլ: Հետևաբար կան գեղեցիկության վոչ թե հավիտենական, այլ միայն և միայն պատմական կասեցորիաներ: Այն, ինչ այսոր գեղեցիկ է, վաղը կարող է տգեղ յերևալ և ընդհակառակը: Մի՞թե իրողությունն չե այն, վոր այսոր արդեն մեր գեղարվեստական պահանջներին հագուել տվող վոչ թե Իլիականն ու Վոդկաականն են, այլ «Յերկաթե Հեղեղը», «ЧЕМЕРТ»-ը և ժամանակակից պրոլետարական գրողների ուրիշ յերկերը: Մական ճիշտ է և այն, վոր Իլիականի և Վոդկականի ընթերցումն այսոր էլ դեռ մեզ գեղարվեստական վորոշ հաճույք է պատճառում: Գեղարվեստական հաճույք են պատճառում նաև Անջելլոյի և Ռաֆայելի քանդակները, անգամ հին հունական կուլտուրայից շատ բան, վորը մեզանից տասնյակ դարերով է բաժանվում: Ինչո՞վ բացատրել այս:—Մարքսը խոսք բանալով այդ մասին, հարցնում է՝ «Ինչո՞ւ մարդկային հասարակության մանկությունը, վորտեղ նա ամենից լավ էր զարգանում, չի կարող մշտական հիացմունք պատճառել մեզ, վորպես այլևս չկրկնվող մի աստիճան» (К КУЛЬТУРНОМУ ЭКОН., стр. 34): Հենց այն պատճառով, վոր գեղարվեստական զգայական տարրերը վորոշ չափով դեռ կապ ունեն անցյալի հետ, կպատասխանեյինք մենք: Համենայն դեպս, այդ ժամանակվա արքաների հաղթանակների և կամ թե նրանց խրախճանքների ու այլ կենցաղային հոգեկան ու⁽¹⁾ հոգեբանական ապրումների գեղարվեստական վերարտադրությունը չե, վոր մեզ այսոր դուր է գալիս: Մենք հին հունական արվեստին մոտենում ենք այլ կերպ, բոլորովին այլ ակնոցներով, քան նրա ժամանակակիցները: Մեր պահանջները նրանց պահանջների հետ, բավականաչափ հասկանալի պատճառներով, մշանգամայն անհարկ են:

Մարքսի խոսքերով ասած՝ մենք մեր մանկությունից վերցնում ենք միայն այն, ինչ վոր լավ է և կարող է մշտական հիացմունք պատճառել մեզ:

Բայց արդյոք այդ հանգամանքը բացասում է գեղեցիկության կատեգորիայի պատմական ճշմարտություն լինելուն: Բնավ յերբեք: Մարքսը վերևում հիշատակված մտքերից հետո նկատում է, վոր հունական այդ կուլտուրան վոչ միայն չեթխում, այլև ամբողջովին պայմանավորվում էր ժամանակակից հասարակական եկոնոմիկայով: Իսկ այդ շրջանի եկոնոմիկան ամբողջովին դասակարգային հիմունքներով էր կառուցված: Հենց դրա համար էլ մարքսյան դիալեկտիկայի խորությունը կայանում է նաև նրանում, վոր նա գեղեցիկության զգացողության պայմանները բացատրելիս պատմական պրինցիպից յերբեք չի սալլալում և արվեստի վողդ պատմությունը բացասում ու պարզաբանում է՝ ճիշտ՝ քննադատելով միայն և միայն մի պրինցիպ, ըստ վորի հավերժական կասեցորիաներ գոյություն չունեն:

3

Նորից նույն հարցը, բայց այս անգամ արդեն այլ կապակցությամբ: Ծի՞շտ է արդյոք, վոր արվեստը դասակարգային չե և, վոր գլխավորն է, գեղարվեստական յերկի մեջ միտք գնելն անընդունելի բան է: Վոչ միայն ճիշտ չե, այլ և հարցի մասին այդ կերպ դատելն անգամ տխմարություն կլինի: Որինակ, ի՞նչ էք կործանում Բուշյի արվեստը, վորի մասին խոսք յեղավ վերևում, դատարկաբան չե: Անշուշտ այո՝ «Զգայական վայելքը» հեղափոխական պրոլետարիատի իդեալը չե, այլ մեռնող արիստոկրատիայի: Յե՞վ կամ գուցե կասեք, թե «Համիտը» դասակարգային յերկ չե, բայց դարձյալ կսխալվեք, վորովհետև անգամ Ֆեոդալական հասարակության ջատագովներն էլ յուր ժամանակին խոստովանվել են, վոր «Համիտը» անդլիական նորածագ բուրժուազիայի հեղափոխական յրամագրությունների արտահայտությունն է: Որինակ Պիեթանովն ասում է, թե «Պոպկեն ցավ է հայտնել, վոր Շեքսպիրը գրել է ժողովրդի և վոչ թե բարեկիրթ մարդկանց համար»: «Շեքսպիրը լավ կգրեր, յեթե ոգտվեր թագավորի հովանավորությունից և պալատականների աջակցությունից»: Ուրեմն ըստ Պոպկեյի Շեքսպիրը «ժողովրդի» պոետն է, մի դասի, վորը յուր ժամանակին որհասակապայքար էր մղում Ֆեոդալիզմի դեմ: Պոպկեյին դուր

իր նկարները համար նյութ եր ընտրում բուրժուական հեղափոխության հերոսական որերի հերոսական կոիֆներից կամ թե հերոսներից, յեթե նա նկարում եր, թե ինչպես հեղափոխության համար նահատակված իրուտի վորդիններին ներս բերելիս, իրուտը, յերրորդ դասի այդ ներկայացուցիչը, անդրդվիլի կամք եր ցուցաբերում, և կամ թե ժան-Պոլ-Մարատի մահը, նա դրանով մի կոնկրետ միտք եր արտահայտում՝ բուրժուազիան պիտի հազթի: Յեւ Պլեխանովն այս հանգամանքն և նկատի ունենում, յերբ պատասխանելով Խանդազյանի նման զատողներին, գրում ե.
«Միայն ե, վոր արվեստը միայն մարդկային զգացողություններն և արտահայտում: Վոչ, նա արտահայտում ե և զգացողությունները և մտքերը, բայց արտահայտում ե վոչ թե վերացականութեն, այլ կեցութեի պակեմներով» (ընդգծումները հեղինակինն են—Ջ. Տոպ., տ. XIV, ցր. 2):

ղգացել է նա իրեն շրջապատող իրական աշխարհի աղդեցության հերքո, և դրանց ճախս է վառե պատկերավոր արձանատվություն՝»:

Մի այլ առիթով նորից անգրագառնալով այս խնդրին, Պլեխանովը գրում է. «...առաջ գաղափարական բովանդակությամբ գեղարվեստական յերկ գոյություն ունենալ չի կարող: Նույնիսկ այն յերկերը, վերանց հեղինակներն ավելի արժեք են տալիս ձևին միայն և հոգ չեն տանում բովանդակութեան մասին, այնուամենայնիվ այսպես թե այնպես, արտահայտում են վերոջ գաղափարը» (նույն տեղ, էջ 137): Բայց վճիռ գաղափարն է, վոր ամենից շատ պիտի հուզի և արտահայտի ժամանակակից գեղագետը, իհարկե «առաջավոր և հեղափոխական» ժամանակակից գեղագետը, ասում է Պլեխանովը: Այդ հանգամանքը, ըստ Պլեխանովի, նրանց տաղանդի ուժը վոչ թե կաշկածեցներ, այլ «կմեծացներ»: Իսկ Խանդավազյանը փորձում է գաղափարի դերը վոչ միայն նվաստացնել, այլ և բացասել. և այդ բնավ ել պատահականություն չէ:

[illegible][illegible]

1) Պլեխանովի այս մյուս ձևակերպումները արվեստի տեսության
ամառարկելի ձևակերպումներ համարել տեղացու չի կարելի, բայց ամառարկելի
չէ նրա այն միտքը, թե միաժամանակ արվեստի տարբերելի մեկն է, վո՞ր
մենք աշատեղ պահոյսականութենք։

45

ալ բովանդակությունը միտքի չե, վոր վորոշումն է: Չափի մասին թանգադյանի արած դիտողությունները յերեքը ել չի հերքում իր հիմնական միտքը թե՛ գեղարվեստագետը միայն զգացողություններ ե արտահայտում, այդ միայն մի սայթաքում ե ընդհանուր դրությունից, վորը հատուկ ե մարքսիզմի բոլոր քննադատներին, յերբ նրանք փորձեր են անում միաժամանակ «հավատարիմ» ֆիալ մարքսիզմին:

4

Անշուշտ, արվեստի մարքսիստական ըմբռնման այս բոլոր հիմնական դրությունները դեմ առարկելը վորոշ կոնկրետ նպատակ ե հետապնդում: Մենք այն կարծիքին չենք, վոր հայկական մենշևիզմը քննադատելով մարքսիզմի սկզբունքները, զրանից մեր առողջա խնդիրները վերաբերյալ առաջարկներ չի անում: Ընդհակառակը, նրա ամբողջ պայքարը հենց նրա համար ե, վորպեսզի կարողանա իր տեսական դրությունները կենսագործել: Յեվ ահա թե մեր գրականությունն ե ընդհանրապես արվեստի հետագա զարգացման ինչ դեղատոմս ե առաջարկում նա:

«Յավով տետք ե նկատել, վոր ուսանայ բանաստեղծության մեջ Ռ. Պառնյանի մանկանից հետո կամայկամաց չքացան առնական ոտավական յերգերը» (Թ. Ավդալբեգյան, «Ա. Թումանյան», էջ 31, 1926 թ.): Ինչպես հայտնի յե, Պատկանյանը հայ նացիոնալիզմի ամենամոլիռանդ չատապոյն էր, մի գրող, վոր իր ազգային բուրժուազիայի շահերից բացի, ուրիշ վոչինչ չեր տեսնում: Ավդալբեգյանը գանգատվում ե, վոր այսօր նրան հետևողներ չկան, վոր մեր իրականությունը թթու շովինիզմը փառաբանող յերգիչներ այլևս չի ծնում: Նա նախանձում ե, իհարկե, այդ բոլորի համար ե պահանջում ե, վոր մեր իրականությունը, վորքան կարելի յե շատ ծնի «պայքարի տանջանքով լցվածներ, վորոնք կաղաղակեն հերոսաբար:

«Յերբ ապա սաստ, յիրը սրի շաչյուն, փողի ձայներ, մարտի գոչյուն»...

«Հայ Պառնասում վաղուց լուել են պատերազմի աստծուն, արի Արեսին նվիրված որհներգությունները», սրտի անհուն կակիծով ավելացնում ե Ավդալբեգյանը: Իհարկե, ընթերցողը կարող ե այժմ նկատել, վոր այդ տողերը գրվել են 1914 թ., բայց առնվազն քաղաքական յերեխա պետք ե լինել չհասկա-

նալու համար, վոր անփոփոխ, առաջաբանում առանց անհրաժեշտ դիտողություններ անելու 1926 թ. վերահրատարակվող զրքույկի մեջ արտահայտվող մաքերին հեղինակը համաձայն ե ե այսօր: Յեվ Ավդալբեգյանն այդ կերպ ել վարվել ե, հեռաբար լիովին համաձայն ե իր 1914 թ. տեսականները հետ: Բացի այդ, չէ վոր վոչ բարով Ավդալբեգյանը դեռ 1914 թ.ից իրեն մարքսիստ ե համարում: Մթթե այդ մարքսիստի առաջարկ ե: Մթթե հեղափոխական պրոլիտարիատի կողմնակիցը նման տեսակետ կունենա արվեստի նման մի կարևոր խնդրի վերաբերյալ: Իհարկե, վոչ: Սակայն չզբաղվենք աքսիոման ապացուցելու իզուր աշխատանքով:

Քննենք այն հարցը, թե ինչով բացատրել, վոր հայկական մենշևիզմի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Թանգադյանը, արվեստի մեջ գաղափարի դերը բացասում ե, մինչդեռ մյուսը՝ Ավդալբեգյանը հակառակն ե պնդում: Նա պահանջում ե, վոր մե բանաստեղծները նացիոնալիզմ յերգեն: Մեր կարծիքով բացատրություն առանձին մի բան չկա այստեղ: «Արվեստն արվեստի համար» թեորիան բուրժուական թեորիա յե: Ամեն մի բուրժուական թեորիա կամ նացիոնալիստական ե ե կամ թե ճանապարհ ե հարթում թթու շովինիզմի համար: Թանգադյանը արվեստի ընդհանուր հարցերով զբաղվելով, հայ նացիոնալիզմի համար ճանապարհ ե հարթում, իսկ Ավդալբեգյանը ոգտվում ե զրանից ե նապարհ ե հարթում, իսկ Ավդալբեգյանին ե տեսնենք, թե նա ուրիշ Այստեղ կա աշխատանքի հասարակ բաժանում ե ուրիշ վոչինչ: Բայց դառնանք Ավդալբեգյանին ե տեսնենք, թե նա ուրիշ ել ինչ գոհար մտքեր ե արտահայտում, իհարկե, արի Արեսին ողհներգի», պիտի բացավ ե մեր հեղափոխությունն սոցիալիստական բնույթով: Յեվ նա այդ մասին պարզ կերպով արտահայտվում ե:

«Մթթե պիտի վարակվել Փարվանա դասեր տրտմադրությամբ,—ասում ե Ավդալբեգյանը, յիրը նա աղաղակում ե.

«Հայրիկ, հայրիկ, մթթե չկա

Ես աշխարհում անշիջ հուր,

Թառամում ե սիրտս ահա,

Փաղ ե այս կյանքն ու տխուր»...

«Վոչ,—պատասխանում ե նա,—կա—

«Անկասկած կրացվի պայծառ առաջնորդ»:

(«Հայ դուր չ' Թուսանյանի յերկրում», Եջ 14):

Ի՞նչ առաջնորդի մասին ե խոսքը, չէ՞ վոր սոցիալիստական հեղափոխությունը մեզ մոտ արդեն կատարվել է, չէ՞ վոր մենք արդեն խորհրդային մի աշխարհ ունենք, վորտեղ աշխատավոր մարդկությունն իր բախտն է դարձնում: Մենշևիկ Ավդալբեգյանը, վոր ուրիշ բաղձանքներ ունի, շարունակ ուրիշ առաջնություններ մա-
սին է յերազու: Նա լիովին համոզված է, վոր կա ինչ՝ վոր բո-
լորովին մի նոր, անշեջ մի հուր, «վոր տաքացնելու յե մարդկու-
թյան կյանքը և յերջանկացնելու նրան», միայն թե պետք է
«ունկնդրել պատմության ձայնին»: Պատմությունը, ըստ հայ
Ուսարյալովի, մի նոր ապագա յե գուշակում մարդկության համար,
և այդ ապագան, վորպես թե, ծնվում է հենց մեր որերում, մեր
հեղափոխության շնորհիվ: Իր ուսուցիչներն որինակին հետեւելով՝
Ավդալբեգյանը փորձում է բացասել մեր հեղափոխության բնույ-
թի լենինյան գնահատականը՝ անտեսելով այն հանդամանքը, վոր
նրա սոցիալիստական բնույթն ապացուցվել է ինքն իրմով, իր
տասնամյա գոյությամբ: Հենց դրա համար էլ մենք այսօր հաս-
տատ կերպով կարող ենք ասել, վոր մեր աշխատավորական
հայրենիքում «լուսն տու և յերկնահաս ալիքներով բոցավառվել է»
արդեն վոչ թե «Փարվանա դատեր յերազած հուրը», այլ պրոլետա-
րական հեղափոխության հուրը: Մեր պրոլետարոն այսօր յեր-
գում է վոչ թե Ռ. Պատկանյանի իդեալ՝ արի Արեւներին, այլ
բանվոր դասակարգի ստեղծագործական ուժը, նրա բազկի թափը,
նրա կամքի կորովը:

Ճիշտ է, պրոլետարական արվեստը դեռևս բավականաչափ
թույլ է, դեռ մենք Շեքսպիրներ և կամ Գյոթեններ չունենք, բայց
այդ էլ կունենանք, վորովհետև մենք կարող ենք և ապագան
մերն է:

(«Կոմունիստ» № 11—12, 1927 թ.)

ՄԻԲԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ ՄԵՆՇԵՎԻԿՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՄԲ

(Թ. Ավդալբեգյանի գրքի մասին)

I

Ո՞վ էր Միքայել Նալբանդյանը, ի՞նչ սկզբունքներ էր
դավանում նա, ի՞նչ տեղ ունի նա մեր հասարակական, սոցիալ-
քաղաքական, փիլիսոփայական մտքի զարգացման, պատմու-
թյան մեջ: Հարցեր են սրանք, վորոնք այսօր ավելի քան յերբ-
ևե կարոտ են մեկին՝ մարքսիստական լուսարանության: Ասում
ենք ավելի քան յերբևե, վորովհետև մեր անցյալի մատերիա-
լիստական ըմբռնումն և դրանից անհրաժեշտ յեղրակացություն-
ներ անելը մեր կուլտուրական հեղափոխության առողջա հիմնա-
կան խնդիրներից մեկն է: Մենք մեր անցյալը դեռևս չենք ու-
սումնասիրել: Մենք դեռ մեր անցյալի մասին համարյա թե՛ վոչ
մի լուրջ մարքսիստական գործ չենք տվել մեր ընթերցողներին,
մեր յերիտասարդ սերնդին, վորն այսօր ծլում ու ծաղկում է:
Յեթե կուլտուրական հեղափոխությունը—միաժամանակ մասա-
ներին մարքսիստական-մատերիալիստական դատարակություն
տալ է նշանակում, ապա մենք այդ անել չենք կարող առանց
միաժամանակ մեր անցյալ կուլտուրայի արժեքների դերի, նշա-
նակության ճշգրիտ ըմբռնման: Մեր իրականությանը, ինչպես
հասարակական մտքի զարգացման պատմությանն անպայման
վորոշ ուսումնասիրություններ նվիրել են, այդ հարցերով վորոշ
անհատներ զբաղվել են՝ սակայն դրանցից և վոչ մեկն էլ այսօր
պրոլետարիատի համար ընդունելի չեն: Այդ ուսումնասիր հեղի-
նակները դուրս չգալով պրոլետարիատի ծոցից, կանգնած չլի-
նելով որթողությամբ մարքսիզմի տեսակետի վրա, յերկութներին
տվել են բուրժուական բացատրություն:

Նույնը և Նալբանդյանի վերաբերմամբ, վորը մեր հասա-
րակական մտքի զարգացման պատմության մեջ առանձին
խոշոր տեղ ունի: Չնայած վոր, համեմատած մեր մյուս հեղինակ-
ներին հետ, շատերն են զբաղվել Նալբանդյանով, շատերն են
փորձել նրա սոցիալ-փիլիսոփայական ամբողջական ճշգրիտ
դեմքը տալ, բայց քչերին է հաջողվել քիչ թե շատ ճիշտ մոտեցում
ունենալ խնդրին և հարցերն ուղիղ լուծել: Այդպիսիներից

մընչև որս մեզ հայտնի յե միայն ընկ. Մյասնիկյանը: Սա յե այն միակ անձնավորությունը, վոր Նալբանդյանին մոտեցել և վոչ վորպես բանաստեղծի, կամ միայն վորպես տնտեսական հարցերով զբաղվող անձնավորության և հրապարակախոսի, այլև վորպես փիլիսոփա-մտածողի, և աշխատել են նրա այդ ուղղութեամբ հարուցած հարցերը բացատրելով՝ հասկանալ և հասկացնել տալ ուրիշներին:

Սուբյեկտի և օբյեկտի փոխհարաբերության ճիշտ վորոշումը հիմնականն է՝ մի աշխարհայացք ըմբռնելու համար: Վորպեսզի իմանանք, թե Նալբանդյանն ինչ աշխարհայեցողություն ունեւր, անհրաժեշտ է քննել այն հարցը, թե արդյոք սուբյեկտի՞ն, թե օբյեկտին էր առաջնություն տալիս նա: Թ. Ավդալբեգյանը, վոր նույնպես Նալբանդյանով և զբաղվել, այդ տեսակետը չի բաժանում: Նալբանդյանին նվիրված նրա գրքովը, վորը լույս է տեսել այս տարի (1928 թ.), ամբողջությամբ նվիրված է Նալբանդյանի հարուցած տնտեսական խնդիրներին: Ավդալբեգյանը գտնում է, վոր Նալբանդյանի «հայացքների դասակարգային վոգին» ըմբռնելու համար բնավ էլ հարկ չկա կանգ առնելու նաև նրա փիլիսոփայական տեսակետների վրա: Դեռ ավելին: Ըստ նրա՝ այդ «փիլիսոփայական տեսակետները» միայն «փոքր մանրամասնություններ են», վորոնք արժանի չեն ուշադրության (եջ 18): Այս, իհարկե, պատահականություն չէ: Ավդալբեգյանի հարցադրման այդ յեղանակը սխալ է և նրա պատասխանը՝ դիտավորյալ դասավիճի պատասխան: Յեվ իրոք:

Նալբանդյանը, վոր ասելի ու դործել է գլխավորապես 19-րդ դարի յերկրորդ կեսի առաջին շրջանում, անպայմանորեն ազդվել է այդ շրջանի իշխող հեղափոխական մտքից: Ֆեյերբախից, վորը հակադրվելով հեգելյան իդեալիստական փիլիսոփայութեանը, հանդես էր յեկել, վորպես մատերիալիստական աշխարհայեցողություն, 60-ական թվականներին բազմաթիվ հետևորդներ ունեւր: Նա հետևորդներ ունեւր նաև Ռուսաստանում, հանձին Չերնիշևսկու և մյուսների: Նալբանդյանը, վորի քաղաքական դասակարգային աշխարհայեցողությունը ձևավորվել է գլխավորապես այդ՝ համեմատաբար սուղավոր հոսանքի ազդեցութեան ներքո, իր փիլիսոփայական աշխարհայեցողութեամբ անպայման յեղել է Ֆեյերբախի հետևորդներից: Դեռ ավելին: Նա անգամ ծանոթ է յեղել Հեգելի դիալեկտիկային և նույնիսկ վործեր է

արել այդ ևս կերպով իր գրական աշխատութեաններին մեջ: Յեթե Ավդալբեգյանը կանգ առնեւր Նալբանդյանի հարուցած փիլիսոփայական հարցերի վրա ևս և աշխատեւր ճիշտ կերպով ըմբռնել այդ մեծ հեղինակի մեքեր, այն ժամանակ անպայման չեւր կարող հանգել այն յեղրակացութեաններին, ինչ վոր ներկա դեպքումն է նա արել:

2

Վոր դասակարգի, ավելի շուտ սոցիալական վոր խավի իդեոլոգն է Նալբանդյանը: Ավդալբեգյանը գտնում է, վոր «գյուղացիութեան»: «Հայ հրապարակախոսը գյուղացիության խելովդ է համեղիստում և ևս մտածում է վաճառականության ու աղյուցակագործության զարգացման մասին» (ընդգծումը հեղինակինն է, էջ 78): Այս անպայման մասամբ ճիշտ է: Մասամբ ենք ասում, վորովհետև Նալբանդյանն իրոք մանր բուրժուազիայի իդեոլոգն էր, իսկ մանր բուրժուազիան միայն գյուղացիութեամբ չի սպառվում: Ճիշտ է, գյուղացիութեանը ճիմնակում միջուկն է, բայց և այնպես արհեստավորները, մանր վաճառականները և արդյունաբերողների վորոշ խավը նույնպես մանր-բուրժուազիայի շարքերին են պատկանում և նրանց վրայից թռչել չի կարելի:

1903 թ. յերբ մեր կուսակցութեան ծրագրի հարցն էր քննվում, Գ. Վ. Պլեխանովն իր ներկայացրած նախագծի մեջ գրել էր, վոր «արտադրութեան միջոցները և ապրանքների շրջանառութեանը պատկանում է իր քանակով փոքրամասնութեան կազմող կապիտալիստ դասակարգին»: Պլեխանովը հողատերերին և մանր արտադրողներին մոռացութեան էր տվել, և լենինը և մանր արտադրողներին միջոցները պատկառական էր նկատել, վոր «արտադրութեան միջոցները պատկանում են վոչ միայն կապիտալիստ դասակարգին, այլև հողատերերին ու մանր արտադրողներին» (Соч. т. V. изд. III. стр. 5):

Այս բանի համար իր ժամանակին շատերը լենինին տառակեր եյին համարում, բայց իրականում, և ինչպես դեպքերի հետագա զարգացումը ցույց տվեց՝ այդ վոչ թե տառակերութեան էր, այլ մատերիալիստական դիալեկտիկայի ճշգրիտ կիրառում: Անտեսելով հողատեր դասակարգին և մանր արտադրողներին, Պլեխանովը բանվոր դասակարգին փաստորեն փակուղու առաջ էր դնում և կոնկրետ կերպով ցույց չեւր տալիս, թե իր դաջ եւր դնում և կոնկրետ կերպով ցույց չեւր տալիս, թե իր դասակարգային կովի ընթացքում ինչ վերաբերմունք պետք է ու-

նենա պրոլետարիատն այդ սոցիալական խավերի նկատմամբ: Լե-
նինը գրում էր, վոր հեղափոխական դասակարգի կուսակցությունը
նման «մանր» խնդիրներին վրայից լուսկաց անցնել չի կարող:
Նա վորոշակի կերպով պետք է իր վերաբերմունքը ցույց տա և
բանվոր դասակարգին ասի, վոր գրանք ևլ շահագործողների շար-
քին են պատկանում:

Ավգալքեզյանը Նալբանդյանին միմիայն գյուղացիության
լիզեռլոգ համարելով և մանր բուրժուական մյուս խավերի
մասին հիշատակություններ չանելով, նույնպես խոշոր սխալ է
կատարում: Որինակ, այն հանգամանքը, վոր Նալբանդյանի
«Ֆերկրագործություն» աշխատության մեջ դուք կգտնեք և վոչ սա-
կավաթիվ պարբերություններ նվիրված նաև վաճառականության
ուարդյունաբերության զարգացմանը, Ավգալքեզյանը միայն
«ըստ յերևույթին» հակասություն է համարում և այդ լուծում է,
նրանով, վոր դա՛նում է, թե Վի դասակարգի իդեոլոգ լինելու և
կոչվելու համար անհրաժեշտ է մյուս դասակարգերի գոյությունը
բացառակապես ժխտել» (ընդգծումը հեղինակինն է, էջ 80):
Մեր խորին համոզումով այս միանգամայն սխալ է և Ավգալ-
քեզյանի բերած որինակներն ևլ հերքում են իրեն: Նա ասում է,
թե «անգլիացի տոհմիկ լորդը, գերմանացի ազնվականն ու
կամ ուսու կալվածատերը յերբեք չեն հերքել, վոր ինդուստրիա-
նույնպես վորոշ արժեք ունի ժողովրդի տնտեսական կյանքում»
(էջ 81): Բայց յերբ, պատմական վժիռ չըջանում: Ահա այս
հարցն է, վոր Ավգալքեզյանն իրեն չի տալիս և պատմական
բոլոր շրջաններ հարցին միևնույն չափանիշն է դործադրում:
Այն ժամանակ, յերբ կապիտալիզմն Անգլիայում, Գերմանիայում
և Ռուսաստանում արդեն տնտեսական խոշոր ուժ էր դառել,
յերբ նա ժողովրդական տնտեսության դեկն արդեն իրեն էր
յենթարկում, ազնվականները, իհարկե, չեյին կարող ժխտել կա-
պիտալիզմի վորոշ կենսարար նշանակությունը:

Կապիտալիզմի թե տնտեսական և թե քաղաքական մրցու-
թյանը չդիմադրելու նրանք կոմպրոմիսի ողնությունն էյին դիմում
և աշխատում գտնել այդ կերպ իրենց իրավունքներն ու արտոնու-
թյունները պահպանել: Այս ապացուցելու համար որինակների
դիմելու հարկ չկա և ով վոր հեռվի-հեռու ծանոթ է անգլիական
կապիտալիզմի զարգացման պատմությունը, այդ բանում դյուրու-
թյամբ կհամոզվի: Սակայն այն շրջանում, յերբ ֆեոդալիզմը

խոշոր ուժ էր ներկայացնում իրենից, յերբ կապիտալիզմը դեռ
նոր էր ծաղկման նշաններ ցուցադրում, միթե ազնվականը
սխիւ-բիւի յեր անում վերջինի հետ և ընդունելով նրա «դասա-
կարգային գոյություն իրավունքը» (էջ 80), հնարավորություն-
ներ, յեր տալիս նրան զարգանալու: Բնավ յերբեք, Հայտնի յե,
վոր ատելությունն այդ յերկու դասակարգերի միջև այնքան
սուր կերպարանք էր ստացել, վոր ազնվականը թեկուզ քաղցից
մեռներ, իրեն թույլ չէր տա փողադեր դասակարգի ներկայացուց-
չի հետ մեկտեղ սեղան նստել: Միթե նույնը չի կարելի ասել
կալվածատիրության հանդեպ բուրժուա-դասակարգի ունեցած
վերաբերմունքի մասին: Անշուշտ, կարելի յի: Փրանսական հեղա-
փոխության շրջանում ֆրանսական բուրժուազիան հանդես
յեկավ վոչ թե ավատականության «դասակարգային գոյու-թյան
իրավունքի» պահպանման, այլ իսպառ բացասման լողունգով:
Մինչ հեղափոխությունը բուրժուազիայի իդեոլոգները ֆեոդալ-
ներին անաշխատ դասակարգ էյին համարում և միաժամանակ
դա՛նում էյին, վոր ով վոր չի աշխատում, չպետք է ուտի: Ի՞նչ
է սա. դասակարգային գոյության իրավունքի ընդունում, թե
բացասում է. իհարկե, վերջինը:

Բայց մի բողե ընդունենք, վոր Ավգալքեզյանն իրավացի
յե, ընդունենք, վոր Վի դասակարգի իդեոլոգ լինել» չի նու-
նակում «ուրիշ դասակարգերի գոյության իրավունքը» բա ա-
սել: Որինակ, բուրժուազիան մի դասակարգ է: Բուրժուազիայի
իդեոլոգը կանգնած լինելով իր դասակարգի շահերի տեսակետի
վրա, միաժամանակ չի բացասում բանվոր դասակարգի գոյու-
թյան իրավունքը: Բուրժուազիան իր դադափարախոսի այդ
ժրգիրը դործադրում է: Վորովհետեւ պրոլետարիատը վորպես
դասակարգ գոյության իրավունք ունի, հետևաբար նա պահան-
ջում է, վոր բուրժուազիան նրան բարեկեցիկ վիճակի մեջ դնի
(վորովհետեւ նա դասակարգ է), թույլ տա մասնակցելու պետա-
կան ապարատի ղեկավարության գործին, հավելյալ արժեքի
բաժանմանը և այլն և այլն, թեկուզ ելի իր շահը կապիտալիստի
շահին յենթարկելով: Վերջինը կհամաձայնվի դրան: Ֆրամսու-
թյուն կլինի անգամ նման հարց տալ: Ֆեթե բուրժուազիան
չբացատիր պրոլետարիատի՝ վորպես դասակարգի գոյության իրա-
վունքը, ինչ կասեմ, վոր Մարքսի դասակարգային կովի թերիան
սխալ կլինի, և ուիֆորմիստները (վորոնց թվում և Ավգալ-

բեզդանը) մեծ իրավունք կունենային Մարքսին (խելադար և ավանտյուրիստ անվանել: Սակայն գաղտնիքն ել հենց նրանումն է, վոր բուրժուազիան ժխտելով պրոլետարիատի վորպես դասակարգի գոյության իրավունքը, միաժամանակ չի բացասում նրա վորպես աշխատող և աշխատող մասսան կապիտալիզմի համար կենսական անհրաժեշտությունն է, բայց իր իրավունքների համար մարտնչող և կապիտալիզմի կործանման համար վոչինչ չխնայող դասակարգերի իրավունքների կամովին ընդունելը կապիտալիզմի համար վոչ միայն կենսական չէ, այլ և նրա շահերին դեմ է: Միջազգային բուրժուազիան այսոր ձգտում է բանվոր դասակարգին դարձնել աշխատողների անբան մի մասսա, այլ կերպ ասած ձգտում է իրագործել իր իդեոլոգիաների յերբեմնի յերազները: Հերբերտ Սպենսերի, մասնավորապես Միսմոնդիի այն թեորիան, վորով նրանք հասարակությունը նմանեցնում են մի կենդանի օրգանիզմի, վորտեղ յուրաքանչյուրն իր ֆունկցիան ունի և Միսմոնդիի խոսքերով ասած՝ պրոլետարիատը, լինելով հասարակության վոտները յերբեք դիտելի կատարել չի կարող, մեր ասածների լավագույն ապացույցն են: Ավգալ-բեզյանի խոշորագույն սխալը կայանում է նրանում, վոր նա դասակարգ ասած բանի մասին ճշգրիտ հասկացողություն չունենալով, միաժամանակ դրա վրա յե կառուցում իր ամբողջ շենքը:

Դասակարգն անպայման անհատներից է կազմվում, բայց դա միայն ֆիզիկական անհատների մի սոսկական համախումբ չէ, այլ նախ և առաջ հասարակական մի կատեգորիա՝ հասարակական արտադրական վորիչ հարաբերությունների գոյությամբ պայմանավորվող: Այդ իսկ պատճառով դասակարգի գոյության իրավունքը վոչ թե շրջափակվում է նրա ֆիզիկական-տնտեսական գոյության իրավունքով միայն, այլև միաժամանակ, և վորն ամենակարևորն է, յենթադրում է նրա հասարակական սոցիալատնտեսական, սոցիալ-քաղաքական դեր կատարելու գոյության իրավունքը: Բուրժուական հասարակության մեջ վորեք խմբակցություն առանց այս վերջին խնդիրն առաջադրելու, յերբեք վորպես դասակարգ ապրել ու գործել չի կարող: Յեթե այս ճիշտ է, իսկ այս անպայման ճիշտ է, հետևաբար, սխալ է Ավգալ-բեզյանի դասակարգի գոյության իրավունքի կամովին ճանաչումը:

Թյան թեորիան: Սխալ է դա և՛ այն պատճառով, վոր վոչ մի դասակարգ ինքնակամ կերպով իր իրավունքները, հոգուտ հակառակորդ դասակարգի, չի սահմանափակում: Կրկնում ենք, այդ հակառակ է դասակարգային կովի թեորիային: Պրոլետարիատը, վորպես դասակարգ, իր գոյության իրավունքը ձեռք է բերել կովով: Հետևաբար, սխալ է Ավգալ-բեզյանի այդ փաստարկումը: Բայց նա մի արգումենտ ել ունի:

Անցյալ տարի 60-ական թվականների Հայաստանն ավելի քան գյուղացիական յերկիր եր, վորտեղ առևտուրն ու արդյունաբերությունը չէին զարգացել: Նախադրյանն այդ միջավայրի ծնունդն էր: Յեվ վորովհետև «գաղափարները» բնածին չեն, «այլ միջավայրի արդյունք», հետևաբար նախադրյանն ել գյուղացիության իդեոլոգիան էր: Կարճ դիտող: Բայց Ավգալ-բեզյանը չի նկատում, վոր մի հակասությունից դուրս գալով՝ մյուսի մեջն է ընկնում ժխտելով գաղափարների բնածին լինելու բուրժուական տեսակետը՝ ընդունում է բուրժուական մի այլ՝ միջավայրի թեորիան: Խնդիրն ավելի պարզ կացուցանելու համար դիմենք հեղինակի մի այլ գրվածքին, վորտեղ նա միջավայրի թեորիայի մասին ավելի վորոշակի յե արտահայտվում: «Դանտեյին ու Դոթթեյին տարբեր դարձնողը վոչ թե նրանց ընդունակությունների տարբերությունն է, այլ միջավայրի, հետևաբար և այդ միջավայրի ազդեցությանն է»: «Միջավայրի թեորիան ճիշտ է, վոչ միայն գրական գործիչների, այլ ընդհանրապես բոլոր մտավոր արտագրողների վերաբերմամբ»: «Միջավայրն է վորոշիչ պատճառը վորեք գեղարվեստական յերկի ու նրա հեղինակի համար»: «Այժմ սոցիալիզմի իր ամենակարևոր ներկայացուցիչների բերանով հաստատում է վերջնականապես Տենի թեորիայի (միջավայրի թեորիայի. Հ.) ճշտությունը»: Յեվ Ավգալ-բեզյանը մեջ է բերում Պլեխանովին. նա առիթ բաց չի թողնում Պլեխանովի սխալներն ոգտագործելու իր հակահեղափոխական մտքերը հիմնավորելու համար, բայց նա բնավ չի խոսում Պլեխանովի մյուս մտքերի մասին, վորոնք գալիս են հերքելու նրա տեսակետը: («Գեղարվեստ» № 3, 1909 թ., էջ 112—114): Որինակ՝ Պլեխանովը գրում է. — «Տենն արվեստի արտադրությունը բացատրում է, յեղնելով արվեստագետին շրջապատող միջավայրի հատկություններից: Բայց ինչպիսի հատկություններից, հարցնում է Պլեխանովը. — հոգեբանական, այսինքն ավելի ժամանակի այն ընդհանուր հո-

հրանությամբ, վորի հատկություններն իրենք են կարողութեան: Մատերիալիզմը տվյալ հասարակութեան կամ դասակարգի հոգեբանությունը բացատրելու համար, «յեղնում է բազմից՝ տնտեսական զարգացմամբ պայմանավորվող հասարակութեան կառուցվածքից» և այլն: «Տե՛ս, վոր իդեալիս եք, հաւատակամ հոգեբանությունը բացատրում էր յեղնելով հասարակության կարգից և այդ պատճառով էլ մոլորվեց անկյանի հակա-սոցիալիզմի մեջ»: «Տե՛ս այն մարդն էր, վորն ասաց Ա, բայց Բ արտասանելու ուժ չունեցավ և զբաղվել էր իր սեփական գործը փչացրեց» («Մարքսիզմի հիմնական խնդիրները»):

Կարծեմ տարբեր բաներ են ասում Պրեխանովսկի ու Ավդալ-բեգյանը: Յե՛վ այսպես են Ավդալբեգյանի բոլոր փաստարկումները:

Ավդալբեգյանն ասում է, թե Նալբանդյանը «Յանուսի պես յերկու յերես չուներ, վորանցից մեկով մանր գյուղացիությանը ժպտար, իսկ մյուսով բուրժուազիային» (եջ 77): Բայց նա մոռանում է, վոր մանր բուրժուազիան ընդգրկելով արտադրու-կան տարբեր ֆունկցիաներ կառարող սոցիալական խավերի, ծնում է այնպիսի իդեոլոգ, վորն ընդգրկում է առաջնորդում և այդ բոլոր խավերի հիմնական պահանջները: Յե՛վ այս մոռացու-թյունը բղխում է նրանից, վոր Ավդալբեգյանը, ինչպես ասա-ցինք, մանր արտադրողներին և առևտրականներին անտեսել է:

Նալբանդյանը լինելով մանր-բուրժուազիայի իդեոլոգը, առաջադրված հարցերի լուծման մեջ անպայման հակասություն-ների մեջ է ընկնում և այդ բղխում է նրա պատկանած դասակար-գի կեցությունից, վորը վոչ թե պետք է անտեսել, այլ աշխա-տել բացատրել: Նալբանդյանը փառաբանելով յիրկրագործու-թյունը և դրա հետ միասին չփխտելով վաճառականության և արդյունաբերության դերը, վոչ թե ձգտում էր վերջիններին առաջինների աղախինը դռնաբացել, ինչպես այդ կարծում է Ավ-դալբեգյանը, այլ պարզապես նա զրսեւորում էր իր դասակարգի ձգտումները: Փրկութեան յեղքը մանր արտադրության մեջն է, և Նալբանդյանը գանգատվում է անգլիական ձևի արտադրու-թյունից հենց նրա համար, վոր նա խոշոր է և կլանում է մանր արտադրողներին: Նույն միտքն է արտահայտում և այն ժամանակ, յերբ խոսում է Փրանսական հեղափոխության արդյունքների մասին (յերկ. ժողովածու, հ. 2, եջ 320—324):

3

«Նալբանդյանը ժողովրդի հարստւթյան վերաբերյալ հայաց-նելով մի անկասկածելի մեղակոյնիս է» (եջ 106): Մենք էլ այն կարծիքին ենք, վոր նա նման հոգեբույ. տարվել է: Բայց չե՛ վոր ըստ Ավդալբեգյանի Նալբանդյանը գյուղացիության իդեոլոգն է, իսկ մերկանտիլիզմը, ինչպես գիտենք, հատուկ է առևտրա-կան բուրժուազիային: Ավդալբեգյանն այս հակասությունը լուծում է շատ հասարակ ձևով: Վորովհետեւ «...յուրաքանչյուր իդեոլոգիա կարող է անցնել դասակարգից-դասակարգ», (եջ 107) դրա համար էլ մերկանտիլիզմը վոգևորել է և մանր գյուղացիու-թյանը:

Այլմեջյան Յելիսայայում մեղակոյնիզմն ասպարեզ է յեկել իբրև առևտրական բուրժուազիայի իդեոլոգիա. մինչդեռ Ռուսաս-տանում նույն ուղղությունը հանդես է յեկել իբրև կալվածատե-րագնվականության իդեոլոգիա. մեզանում, ընդհակառակը, մեղակո-յնիզմը փառաբանվել է իբրև գյուղացիության բարոյությանը նպաստելու մի միջոց» (եջ 113): (Ընդգծումները հեղինակինն է): Շատ բարի, ես ինչեւ մերկանտիլիզմը Ռուսաստանում հանդես չեկավ, յենթադրենք թե Իոհան Գրոդնու ժամանակ: Չե՛ վոր այդ շրջանումն էլ կալվածատեր ազնվականներ կային: Այս հարցի պատասխանը Ավդալբեգյանը տալ չի կարող, այն պարզ պատճառով, վոր իդեոլոգիաները յերեք էլ մի դասակարգից մյուսին չեն անցնում, այնպես ինչպես նա յեկարծում է մերկա-նտիլիզմն էլ ինչպես մի իդեոլոգիա վոչ թե մի դասակարգից մյուսին և անցել, այլ նա հանդես է յեկել այն յերկրներում և այն ժամանակ, յերբ արդեն առևտրական բուրժուազիան տվյալ յերկրի տնտեսական կյանքում իր ներկայութեանը զգացնել է տվել: Իոհան Գրոդնու ժամանակ առևտուրը Ռուսաստանի տնտեսական կյանքում այն դերը չեր խաղում, ինչ Պետրոս Մեծի ժամանակ: Պետրոս Մեծի որոք սուսական առևտրական բուրժուազիան արդեն տնտեսական խոշոր ուժ էր, և դրա համար էլ մերկանտիլիզմը հանդես է գալիս վոչ թե Իոհան Գրոդնու, այլ Պետրոս Մեծի որոք: Նույնը է Հայաստանի վերաբերյալ: 1840—ական թվականներին առևտրական բուրժուազիան մեղա-նում այն ուժը չուներ, ինչ 60-ական թվականներին և այդ է պատճառը, վոր մերկանտիլիզմի մասին խոսք է բաց անում վոչ թե Արովյանը, այլ Նալբանդյանը: Հետևաբար, Ավդալբեգյանի

դասից: Յեղրակացությունը պարզ է. — մերկանտիլիզմն ամենուրեք առևտրական բուրժուազիայի իդեոլոգիան է յեղել: Իդեոլոգիաները յերեքք դասակարգից—դասակարգ չեն անցնում այնպես, ինչպես Ավգալքեզյանն է կարծում: Դիալեկտիկական մատերիալիզմը պրոլետարիատից բացի ուրիշ վորևե դասակարգի աշխարհայեցողությունը չի յեղել և չի ել կարող լինել: Այն հանգամանքը, վոր իդեոլոգիաների ձևի (վոչ լիովին) փոխանցում է կատարվում և այդ ձևի մեջ ժառանգորդը նոր բովանդակություն է դնում, Ավգալքեզյանի փոխանցման թեորիայի վոչ թե հիմնավորումը, այլ բացասումն է, վորովհետև վերջինն անտեսելով յուրաքանչյուր գաղափարախոսության առաջացման համար պահանջվող անհրաժեշտ նախատվյալները և միևնույն ժամանակ բուսական աշխարհի որենքները հասարակական յերևույթների վերաբերյալ կիրառելով փաստորեն հանգել է ապագասակարգայնության թեորիային: Ծիշտ է, նա նախադգուշացում կատարում է այդ մասին: Բայց այլ է սուբյեկտիվ ցանկությունը, այլ է որչեկտիվ հետևանքը: Այն հանգամանքը, վոր նա անվերապահորեն մերկանտիլիզմն առևտրական բուրժուազիայի և ադմինիստրատիվ յանչպես և գյուղացիության գաղափարախոսությունն է համարում, ինքնատիքյան տվյալ հարցի վերաբերմամբ ապագասակարգային մոտեցում ունենալն է ապացուցում:

4

«Նախընտանի ազգության վերաբերմամբ ունեցած հայաց-
քի մեջ վրդեն և համակերելի կետը. այն, ժոր նա հակառակ և
բռնացող համըտակող ազգությանը» (հջ 52):

Չիշտ ե, չի կարող և իրավունք ել չունի մեկն ուրիշին հարկադրել, վոր նա այս և վոչ թե այն դադափարին ծառայի: Յուրաքանչյուրն այս կամ այն հեղինակի մեջ վորոնում ե այն-պիսի դադափարներ, վորոնք իր սրտին ավելի մոտ են և իր համար ել բնդունելի: Այդ տեսակետից Ավգալըգյանն անպայման իրա-վունք ունի նալրանդյանի՝ ազգության մասին ունեցած հայացքի մեջ վորոնեյ իրեն համակրելի կետեր և այդ համարել այն, ինչ վոր իր ձգտումներին ավելի յեն մոտիկ: Հանրածանոթ իրողու-թյուն ե, վոր մենշեիկներն այժմ ամենուրեք ազգային դադափարի ջատագովներ են և Ավգալըգյանն ել, վորպես մենշեիկ, դրանց թվում բացառություն չի կազմում: Բայց կարևորն այդ չե, այլ

այն, Վոր Ավելարեղյանը մեծ խնամքով թաղցրել և նալրանդյանի՝ ազգության ժախն ունեցած հայացքի հեղափոխական կետը, դրա փոխարեն առաջ և քաշել իր համալիրելին:

Դեռ հոգեվածի սկզբում մենք ասել ենք այն մասին, վոր Նալբանդյանը վոչ միայն Ֆեյերբախյան հոսանքի ազդեցություն տակ եր դառնում, այլ և նա ծանոթ եր հեգելյան դիալեկտիկային: Յեղ ահա Նալբանդյանը, հակառակ բուրժուա-նացիոնալիստներին, ազդություն ցածրագույնը վոչ միայն չի սրբաբանում և դիմ է ազդությունն ազդություն համար հարցադրմանն ու լուծմանը, այլ և նա վերոշակիորեն կանգնում և պատմական աշխարհի վրա: Ազգերը միշտ չեն յիշել: Նրանք հանդես են գլկել պատմության ընթացքում և հայտնի յեն «իրրև պատմական երոսություններ» (յերկերի ժողովածու հ. 2, էջ 361):

Այն ժամանակ, յերբ ազգեր չկային, «կային մարդիկ» (եջ 361—362): Պատմութեան ընթացքում բազմաթիվ ազգեր են յեկել մեռել և զնացել, բայց մարդը մնացել և «Փյունիկեցիները յերևածին» վորպես ազգ և փյունիկեցի և «Էբրեև փյունիկեցի վերջացան»։ Ազգը կգա և ազգը կերթա—ասում են բանաստեղծ թագավորը: Իսկ «Ազգը կգա և ազգը կերթա—ասում են բանաստեղծ թագավորը: Իսկ «Ազգը կգա և ազգը կերթա—ասում են բանաստեղծ թագավորը... ազգութունն են», իսկ մարդը միշտ ել մնում և կենդանի (եջ 363):

Ազգերի զոյաթյունն անհավասարության հետևանք է, միայն դասակարգային հասարակության մեջն է, վոր ազգեր գոյու-
թյուն ունեն և կարող են ունենալ: Այն, վոր «միլիոնավոր մար-
դիկ կորուսանում են յուրյանց անհատական ինքնուրույնու-
կամ այն հաժաքական անձնավորության» ազգին, տնտեսական
անհավասարության հետևանք է: (եջ 363): Վերջ տվեք դասա-
կարգային հասարակությանը, վերցրեք յեղած տնտեսական ան-
հավասարությունը, դրանով դուք հիմք կառնե՞ք և ազգերի
հավասարությունը, «Յեթն հավասար իրավունք այսոր խոստո-
վերացման համար: «Յեթն հավասար իրավունք այսոր խոստո-
վանով ըլլոր յերկրագնդի վրա, յեթն ներկա յեղած պետական
վանդի ըլլոր յերկրագնդի վրա, յեթն ներկա յեղած պետական
համակարգությունը այսոր վոչնչանա, վաղը վոչ միայն չե մնում
համակարգությունը այսոր հարկաւոր էս չե» (եջ 360):

Աղգության պատճառով մեծապես տխուր դասակարգի ձևով
Աղգության պատճառով մեծապես տխուր դասակարգի ձևով
Քննադատական զեկեր, վերջին համաժողովում անցկացված ընթացքի
մասին զեկեր, վերջին համաժողովում անցկացված ընթացքի

Ել տեսար չքացան: Բարի քրիստոնյան սրան պատասխանում ե,
 վոր բույսը, կամ թե մի այլ մարմին մաշվեց և վռնչացավ և
 բնությունն որը հաղար նման կորուստներ ունի: Սակայն,
 Նալբանդյանը կորակնապես դրան պատասխանում ե՝ վռչ,
 «բնությունը կորուստ չունի» (հջ 356): Այն, վոր արտաքին
 ուժերն աղբում են եյակի վրա, կաղմալուծում նրա որգանիզմը,
 այդ նյութի կորուստ չե, այլ պարզապես նշան ե նրա, վոր
 «եյակի կաղմվածքի մեջ մտած նյութերը լուծվելով կաղմված-
 քից, շարունակում են յուրյանց կյանքը կաղմելով մի այլ եյակ,
 կամ իբրեւ նյութ պիտոյանում այլ եյակին» (հջ 364): Այս բո-
 լորն անկասկած ֆիյերբախյան և վռչ թե մարքսյան մատերիալիզմ
 ե, այսինքն Նալբանդյանի բերանով խոսում ե հայացողական,
 բայց վռչ յերեքդ դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Այդ պատճա-
 ռով ել բնավ զարմանալի չե, վոր Նալբանդյանը ևս չի կարողա-
 նում ազատագրվել իդեալիզմի գերությունից:

Այսպես, որինակ, այն հարցին, թե յերբ և մտրդա-
կան, Նալբանդյանը պատասխանում է. — այն ժամանակ, յերբ
«գիտակցությունը և համեմաշխությունը նրան դրել են այն կետի
վրա, վոր նա այլևս հանցանքներ հղանալ չի կարող» (եջ 384):
Այս, իհարկե, զո՞ւտ իրեալիստական մոտեցում և խնդրին, վորտեղ-
հետև նախքան մարդկանց բարոյական դարձնելը, նրանց բարձր
գիտակցության մասին խոսելը, պետք և խոսել այդ գիտակցու-
թյունը պայմանավորող մատերիի հիմքի փոփոխման մասին,
վորը ներկա զեպքում Նալբանդյանը չի առնում: Յեւ ընդհանրա-
պես Նալբանդյանին զտարյուն մատերիալիստ և դիալեկտիկ հա-
մարել, այդ պարզապես տղայամտություն է: Յերբ մենք Ավգալ-
րեպյանին մեղադրում ենք, վոր նա Նալբանդյանի փիլիսոփայա-
կան հայացքների վրա կանդ չի առնում, այդ վո՞չ թե նրա հա-
մար է, վոր մենք պահանջում ենք, վոր նա չեղյալն ապացուցեր,
վո՞չ, այլ նրա համար, վոր նա մոռացության չտար Նալբանդյանի
նաև առաջադեմ մտքերը:

Նալբանդյանը լինելով մանր-բուրժուազիայի գաղափարա-
խոսը, նա միաժամանակ իր շրջանի ամենախոշոր հայ գեմքն է։
Նրանով զբաղվողը պետք է հաճասարապես կանգ առնի նաև նրա
հեղափոխական մտքերի վրա, վերոնք դեռ այդ ժամանակ մերժելի
չեն յեղել հայ բուրժուազիային և ցույց տա, թե ինչպես նույն
բուրժուազիան խորշում է հեղափոխական խռթվիցն ու գոր-

Ճից: Նալբանդյանի զխտական ուսումնասիրությունը վոչ թե իդեա
լիզմը հիմնավորելու, կամ նացիոնալիզմը փառաբանելու մի
միջոց պիտի լինի, այլ մի միջոց, վորով ուսումնասիր մարքսիս-
տական միտքը նոր հարվածներ պիտի հասցնի իդեալիզմին և
թթու շովինիզմին, վորը մեղադրում գլուխ և բարձրացնում: Ավգա-
րեդյանն այդ չի արել, նրա ուսումնասիրությունը մեզ համար
բնորոշելի ուսումնասիրություն չե (և չեք ել կարող լինել), դա-
համար ել մենք գտնում ենք: Վոր Նալբանդյանի մարքսիստական
ու բազմակողմանի ուսումնասիրությունը նոր և, վոր պիտի կա-
տարվի:

Ավդալեիզյանը Մ. Նալբանդյանի մասին գրած իր գրքուշ-
կում սխալ է դնում և լուծում նաև մի շարք տեսական այլ հար-
ցեր։ Այսպես, որինհակ, նա կարծում է, թե տնտեսական ֆագերի
պարբերացման համար յեղակաւն արտադրողական ուժերից անջատ
պարբերացման համար յեղակաւն արտադրողական ուժերից անջատ արտա-
դրողական հարաբերություններն են (եջ 87)։ Այս
վերջրած արտադրական հարաբերություններն են (եջ 87)։ Այս
վերջրած արտադրական հարաբերություններն են (եջ 87)։ Այս
վերջրած արտադրական հարաբերություններն են (եջ 87)։ Այս

միասնական ամբողջություն հասնում է. «Յեթն կան իդեա-
Թի այլ տեղ Ավգարեղյանն ասում է. «Յեթն կան իդեա-
ներ, վորոնք ուստպրատական չեն, բայց նրանց հասնելու համար
առաջարկված անիրագործելի միջոցների պատճառով, նրանք դառ-
նում են ուստպրատական» (էջ 48): Հարցն այդ կերպ դնել մեր
նում են ուստպրատական սխալ է, վորովհետև միջոցներն առաջադրու-
կարծիքով հիմնովին սխալ է, վորովհետև միջոցներն առաջադրու-
վում են համաձայն նպատակների: Իսկ յեթն իրոք, մեկի կող-
մից առաջարկված միջոցներն ուստպրատական են, դրանով արվ-
յալ իդեան ուստպրատական չի դառնում, այլ պարզապես նշան է,
այլ իդեան ուստպրատական մեջ հակասություն կա և կամ թե, վոր
վոր նպատակի և միջոցի մեջ հակասության հրաժարվել և սկզբնական
այդ միջոց առաջադրողը պարզապես հրաժարվել է սկզբնական
այդ միջոց առաջադրողի: Որինակ, գիտական սոցիալիզմի իրականացման հա-
նպատակից: Որինակ, գիտական սոցիալիզմի իրականացման հա-
նպատակից: Մյուս կողմից, վորովհետև այդ միջոցները բոլորում են սոցիալիզ-
մի նրա բուրժուական բնույթից: Բայց կարելի՞ չէ արդյոք դրա

1 Այդ ժամին ասես նրա դրոշմը չէր զգուշացնում:

հիման վրա դիտական սոցիալիզմն ուսուցիչ հայտարարել: Փաստերը համենայն դեպս, այդ բանը հերքում են, վորովհետև III Ինտերնացիոնալի առաջադրած միջոցների շնորհիվ, այսօր սոցիալիզմն աշխարհի մի վեցերորդ մասում արդեն կառուցվում է:

«Դասակարգային իդեոլոգիաներ կան... վորոնք վորևե վերաբերմունք չեն ցույց տալիս դեպի դասակարգային կռիվը» (եջ 49)—ասում է Ավդալբեգյանը: Այդ ևս սխալ է: Յեթե մեկը, իրոք դասակարգային իդեոլոգ է, ապա նա այս կամ այն կերպ իր վերաբերմունքը այդ խնդրում անպայման դրսևորում է: Ավդալբեգյանն իր թեորիան միայն Նալբանդյանի որինակի վրա յե կառուցում, այդ ափիլի վատ, վորովհետև Նալբանդյանը, վորպես մանր բուրժուական գաղափարախոս իր վերաբերմունքը դեպի դասակարգային կռիվը ցուցադրել է: Մանր բուրժուազիան տատանվող է, նա վճռական չէ, վորովհետև նրա հեռանկարներն ել վորոշակի չեն և հենց դրան ել համապատասխանում են նրա կռիվի մեթոդները: Բայց չնայած այդ բոլորին, Նալբանդյանն ելի մի քանի տեղ վորոշակի կերպով արտահայտվում է հոգուտ բռնի ուժի, և Ավդալբեգյանն այդ չի ուրանում: «Նալբանդյանի կենսագրությունից հայտնի յե, վոր նա վոչ միայն դրով, այլ և սրով աշխատում եր մի կտոր հող ձեռք բերել իր ազգի համար» (եջ 65-66):

Այս բոլորից հետո արվող յեզրակացությունը պարզ է. հայկական մենշևիզմը, հնարավորություն չունենալով վորևե այլ կերպ իր ակտիվությունը դրսևորել, հարձակումներ է գործում պրոլետարիատի իդեոլոգիայի վրա և մեր անցյալի ուսումնասիրությամբ ցանկանում է իր բուրժուական տենդենցները սերմանել մեր աշխատավորական մասսաների մեջ: Մակայն, մարտնչող մատերիալիզմն ինչպես տնտեսական, և քաղաքական կյանքում ջախջախեց բուրժուազիային և նրա բոլոր լակեյներին, նույնն ել կանի և անում է, նաև իդեոլոգիայի ասպարիզում: Վորքան ել կատաղի, վորքան ել փրփրի, մենշևիզմն, այսօր այլևս անկարող է մանվան անկողնուց վեր կենալ, բայց միաժամանակ այդ դեռ չի նշանակում, վոր մենք այլևս վոչինչ չունենք անելու: Վոչ: Մեր խնդիրն է շտապեցնել նրա այդ մահը:

Վորքան շուտ, այնքան լավ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0197074

Մրցադրել Մ. Սադյան
Համահման է տրագրություն 8 հունվարի 1934 թ.
Ստորագրված է օգտագրելու 29 հունվարի 1934 թ.
Գլավիտ № 7807 (Բ). Հրատ. № 169, Պատվ. № 9
Տիրած 3000, 165,000 օպ. 60.

ԿՈՒՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ. ՏԵՐԵՎԱՆ

6a 816

ԳԻՆԸ 60 ԿՈՊ.

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

Г е н р и
СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОСОФИЯ
АРМЯНСКОГО МЕНЬШЕВИЗМА

Партиздат ЦН ИП(б)А
Э р и в а н ь 1934

329.14
9-13